

**ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ**

Ҳ. ЗИЯЕВ

**XVIII АСРДА ЎРТА ОСИЁ
ВА УРАЛ БЎЙЛАРИ**

**ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЯТИ
ТОШКЕНТ—1973**

Ушбу асарда Москва, Ленинград, Оренбург ва бошқа шаҳарлардаги бой материаллар ҳамда архив ҳужжатлари асосида Ўрта Осиёнинг Россия билан бўлган савдо ва снёсий алоқалари ёритилиб, мана шу муносабатларнинг моҳияти ва уларнинг ҳар икки мамлакатлар иқтисодий, снёсий ва маданий ҳаётида тутган ўрни ҳақида ҳикоя қилинади.

Асар тарихшуносларга, олий ўқув юртлари гуманитар факультетларининг студентларига, ўрта мактабларнинг тарих ўқитувчиларига ҳамда Ўзбекистон тарихи билан қизиқувчи кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир
академик Я. Ғ. Ғуломов

0164—097
3 355(06)—73—101—73

КИРИШ

Россия билан Урта Осиё ўртасидаги сиёсий ва иқтисодий алоқалар асрлар давомида ривожланиб келган. Бу алоқалар айниқса, XVI асрнинг ўрталарида Қозон, Астрахань ва кейинчалик Сибирь хонликлари рус давлати томонидан босиб олингандан сўнг янги босқичга кўтарилган. Шундан кейин Рус давлати қадимий савдо-хунармандчилик ва маданият ўчоқларидан бири Урта Осиё билан чегарадош бўлиб қолган. Бу даврда ҳар икки мамлакатнинг ички ва ташқи шароити ўзаро сиёсий ва иқтисодий алоқаларни кучайтиришни тақозо қиларди. Натижада, Урта Осиё билан Россия ўртасида Волга бўйлари ва Сибирь орқали алоқа йўлга қўйилди ва ривожлантирилди. XVIII асрнинг 30-йилларидан бошлаб Урал дарёси бўйида Оренбург шаҳри ва 1750 йилда Троицкий шаҳри барпо этилгандан кейин учинчи алоқа йўли вужудга келди. Вақт ўтиши билан Оренбург ва Троицкий шаҳарларининг ҳар икки мамлакат ўртасидаги алоқаларда тугган ўрни ошиб борди. Шу тариқа Урал бўйи Россияни Урта Осиё билан боғловчи муҳим марказлардан бирига айланди. Мазкур ишда XVIII асрда Урта Осиё ва Урал бўйлари ўртасида олиб борилган элчилик муносабатларининг ўрнатилиши ва моҳиятини ҳамда савдо буюмлари ва уларнинг ҳажмини кўрсатиш мақсад қилиб қўйилди. Шунингдек, савдо алоқаларини ривожланиш жараёни ва унинг ҳар икки мамлакат учун келтирган оқибатларини ёритишга ҳаракат қилинди.

Бу иш автор узоқ йиллар мобайнида олиб бораётган илмий изланишларининг учинчи қисмидир. Маълумки, Урта Осиё алоқалари тарихи бўйича автор томонидан

икки асар эълон қилинган бўлиб, уларда Урта Осиёнинг Сибирь ва Волга бўйлари билан алоқалари ёритилган эди.

Ушбу мавзуга буржуазия тарихшунослари ҳам мушоахат этганлар. Лекин улар Урта Осиё—Россия алоқалар тарихини ҳар томонлама ёритмай, унинг айрим масалаларини ёки даврларини ёритганлар, холос. Бунинг устига буржуазия тарихшунослари ўз ишларида қатор қўпол хатоликларга ҳам йўл қўйганлар. Шунинг учун уларнинг асарларидан танқидий равишда фойдаланиш лозим. Шунга қарамай, буржуазия тарихшунослари материалларни тўплаш ва уларни умумлаштиришда маълум ишларни амалга ошириб, Урта Осиё—Россия алоқалар тарихини ўрганишга маълум хисса қўшганлар. Бу соҳада аввало Н. Веселовскийнинг ишларини кўрсатиш лозим. У архив манбаълари асосида XVII—XVIII асрларда ҳар икки томоннинг ўзаро алоқалари ҳақида айрим мақолалар ёзган¹.

Н. Веселовский ўз мақолаларида баъзи элчилар фаолиятини ёритган². Масалан, унинг «Прием в России и отъезд Среднеазиатских послов в XVII—XVIII столетиях» номли мақоласида Астрахань орқали Россияга келган Хива элчилари Аваз Баҳодир (1636) билан Ортиқ Ботир Разумбоев (1739—1742) тўғрисида айрим ҳужжатлар келтирилиб, унга илова ёзилган. Иловада мазкур элчиларнинг фаолиятига тегишли ҳужжатларнинг нусхаси берилган. Н. Веселовскийнинг ишларида элчилик муносабатларини ўрганиш масаласига маълум хисса қўшилган бўлса-да, лекин уларда нотўғри фикрлар олдинга

¹ Қаранг: Ҳ. Эияев, Урта Осиё ва Сибирь (XVI—XIX асрлар), масъул муҳаррир ЎзССР ФА муҳбир аъзоси Я. Фуломов, академикнашр, 1962; Урта Осиё ва Волга бўйлари (XVI—XIX асрлар), масъул муҳаррир ЎзССР ФА муҳбир аъзоси Я. Фуломов, «Фан» нашриёти, Тошкент, 1965.

² Н. Веселовский, «Приём в России и отъезд Среднеазиатских послов в XVII—XVIII столетиях». По документам Московского архива Министерства иностранных дел, жур. «Народное просвещение», 1884, кн. 7, стр. 69—150; Он же, Иван Данилович Хохлов — русский посланник в Персию и в Бухару в XVII в., Министерство иностранных дел, 1889, стр. 42—72; Он же, Посольство в Хиву Ивана Матвеевича Федотьева и его статейный список пребывания в Хиве, 1669—1670 гг., «Туркестанские ведомости», 1882, № 20; Он же, Татарское влияние на русский посольский церемониал в Московский период русской истории, СПб, 1914.

сурилган. Унинг кўрсатишича, ўзаро алоқани жонлантиришга ўзбек хонликлари ҳаракат қилиб, рус давлати эса аксинча бепарволик билан қараган. Унинг фикрича ҳатто рус давлатининг Урта Осиёни унутган давлари ҳам бўлган эмиш. Бошқача қилиб айтганда, гўё рус давлати Урта Осиё билан алоқа қилишдан манфаатдор бўлмаган. Шунингдек, Н. Веселовскийнинг фикрича, ўзбек хонликларидаги элчилар гарчи савдони ривожлантириш ҳақидаги таклифлари билан Россияга келган бўлсалар-да, бироқ бу таклифлар уларга рус ҳукуматидан совғалар олишдан, ўзбек хонликларига юборилган рус элчиларининг асосий мақсади эса у ердаги рус асирларни бўшатиб олишдан иборат деб, нотўғри талқин қилган. Рус давлатининг Хива хонлиги билан алоқаси ҳақида Н. Веселовский Хива хонлиги тўғрисидаги асарда гапиради³.

Ўзбек хонликларининг рус давлати билан элчилик муносабатларини ўрганишда С. В. Жуковскийнинг асари алоҳида аҳамиятга эга⁴. Ушбу асарда XVI—XIX асрлар давомида Астрахан, Сибирь ва Оренбург орқали қатнаган икки томон элчилари ҳақида қисқа ва умумий тушунча берилган. С. В. Жуковскийнинг кўрсатишича, у ўз асарини справочник характерида ёзишга ҳаракат қилган. Шунинг учун ҳам ҳар икки томонга борган рус ва ўзбек элчиларининг ҳаммаси ҳақида маълумот бермайди. Бунинг устига рус элчилари вазифасига доир масалалар бўйича хатоликлар мавжуд. Масалан, рус элчиларининг зиммасига Ҳиндистонга борадиган савдо йўлини очиш ва рус асирларини озод этиш юклатилган эди,— деб кўрсатилади асарда.

С. В. Жуковскийнинг рус давлати Урта Осиё билан алоқа қилишга интилмаган, деган нотўғри фикрини Н. В. Хаников ҳам ўз ишида уқтириб ўтган.⁵

Урта Осиё—Россия алоқаларига доир айрим масала-

³ Н. И. Веселовский, Очерки историко-географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего, СПб, 1877 г.

⁴ С. В. Жуковский, Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие, Петроград, 1915.

⁵ Н. В. Хаников, Пояснительная записка к карте Аральского моря и Хивинского ханства с их окрестностями, ЗРГО, СПб, 1851, № 2, стр. 142.

ларга В. А. Ульяницкий⁶, Н. Залесов⁷, А. Л. Попов⁸ ва А. Шепелов⁹ сингари авторларнинг ишлари бағишланган.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин совет тарихшунослари Урта Осиё ва Россия алоқаларига марксизм-ленинизм таълимоти асосида ёндошиб, қатор илмий асарлар ва мақолалар яратдилар. Бу соҳада А. Чулашников, А. В. Паников, Н. Фиолетов, Е. В. Бунаков ва А. А. Семеновларнинг мақолаларини кўрсатиш мумкин¹⁰. М. В. Фехнер XVI асрда рус давлатининг Шарқ мамлакатлари, шу жумладан, Урта Осиё билан савдо алоқасини ёритган¹¹. Унинг фикрича Ғарбий Европага қараганда, Урта Осиё ва бошқа Шарқ мамлакатлари билан бўладиган савдо Россияда ишлаб чиқариш кучларининг ўсишига ижобий таъсир кўрсатган. Бунга ҳар икки томон ўртасида асосан тайёр маҳсулотлар билан савдо қилиниши сабаб бўлган. Айти бир пайтда рус давлати Ғарбий Европага хом ашё молларини чиқариб, у ердан тайёр моллар олган. Бу Россия ишлаб чиқариш кучларининг ўсишига тўсқинлик қилган. Шунинг учун ҳам рус давлати Шарқ мамлакатлари билан савдо қилишдан манфаатдор бўлган. Кейинги вақтларда

⁶ В. А. Ульяницкий, Сношение России со Средней Азией и Индией в XVI—XVII вв. По документам Главного архива Министерства иностранных дел, М., 1889.

⁷ Н. Залесов, Очерк дипломатических сношений России с Бухарой с 1830 по 1843 гг., Военный сборник, 1862, № 27; Он же, Посольство в Хиву подполковника Даниловского в 1842 г.

⁸ А. Л. Попов, Сношение России с Хивой и Бухарой при Петре Великом, Записки, ЗРГО, 1853, кн. IX.

⁹ А. Шепелов, Очерк военных и дипломатических сношений России со Средней Азией до начала XIX в., 1845.

¹⁰ А. П. Чулашников, Торговля Московского государства со Средней Азией в XIV—XVII вв., МИУТТ СССР, стр. 61—96; А. В. Паников, К истории торговли Средней Азии с Россией в XVI—XVII вв., Ташкент, 1927; Он же, К истории торговли Средней Азии с Россией в 1675—1676 гг., «Известия Среднеазиатского географического общества», т. XIX, Ташкент, 1929; Н. Фиолетов, Бухарское и Хивинское ханства и отношение их с Россией (XVI—XIX вв.), «Исторический журн». М., 1941, № 3; Е. В. Бунаков, К вопросу о сношениях России со Среднеазиатскими ханствами в XIX в., журн. «Советское востоковедение», М.—Л., 1946, № 2; А. А. Семенов, К истории дипломатических сношений между Россией и Бухарой в начале XIX в., «Известия АН УзССР», 1951, № 1.

¹¹ М. В. Фехнер, Торговля Русского государства со странами Востока в XVI веке, М., 1952.

М. К. Рожкова ва Н. А. Халифинларнинг асарлари нашр этилди. М. К. Рожкованинг асарида XIX асрнинг 40—60-йилларида Урта Осиёнинг Рус давлати билан савдо алоқалари ёритилган¹². Н. А. Халфин эса XIX асрнинг 50—60-йилларида Рус давлатининг Урта Осиёга нисбатан олиб борган сиёсатини ҳамда ўзбек хонликларининг босиб олинишини батафсил ёритиб берган¹³.

А. Муҳаммаджонов ва Т. Неъматовлар Урта Осиё Россия алоқаларига доир манбалар ҳақида асар яратган¹⁴. М. Йўлдошевнинг Урта Осиё билан Россия ўртасида олиб борилган элчилар фаолиятига доир ишлари нашр қилинган. Бу соҳада унинг Бухоро хонлиги ва Россия ўртасидаги элчилик алоқаларини ўз ичига олувчи монографиясини кўрсатиш мумкин¹⁵.

Н. Г. Апполованинг асари гарчи рус—қозоқ алоқаларини ёритишга қаратилган бўлса-да, бироқ унда бизнинг темамизга оид айрим маълумотлар мавжуд. У ўз асарида қимматли архив манбаларига асосланган ҳолда Россия билан Қозоғистон ўртасидаги иқтисодий ва сиёсий алоқаларни билимдонлик билан кўрсатган. Мазкур ишнинг асосий қисми қозоқларнинг рус тобелигига ўтгандан кейинги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий аҳволини ёритишга бағишланган¹⁶. Кейинги пайтларда Урта Осиё ва Россия алоқалари тарихи бўйича бир қатор диссертациялар ҳам ёқланди¹⁷.

Буларнинг орасида Г. Н. Михайлова, Э. Хожиев ва Ю. А. Соколовларнинг ишларини алоҳида кўрсатиб ўтиш

¹² М. К. Рожкова, Экономические связи России со Средней Азией в 40—60-х годах, М., 1963.

¹³ Н. А. Халфин, Политика России в Средней Азии (1857—1868 гг.), М., 1960.

¹⁴ А. Муҳаммаджонов и Т. Нигматов, Некоторые источники по истории связей России с Бухарой и Хивой в первой четверти XIX в. (на узб. яз.), Ташкент, 1957.

¹⁵ М. Й. Йўлдошев, XVI—XVIII асрларда Бухоро билан Россия ўртасидаги элчилик муносабатлари, Тошкент, Ўздавнашр, 1957; Уша автор, К истории торговых и посольских связей Средней Азии с Россией в XVI—XVII вв., Ташкент, 1964.

¹⁶ Н. Г. Апполова, Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII начале XIX в., М., 1960.

¹⁷ Ф. Фафоров, XIX асрнинг биринчи ярми ва 60—70-йилларда Қўқон хонлиги билан Россия ўртасидаги сиёсий ва иқтисодий алоқалар (диссертация), 1970; А. Амитов, XIX асрнинг биринчи ярмида Россия—Хива муносабатлари (диссертация), 1970; Ю. Пулатов, XVII асрнинг охири XVIII асрнинг бошларида Урта Осиё—Россия алоқалари (диссертация), 1968.

дозим. Г. Н. Михайлова ўз диссертациясида XVIII аср охири XIX аср бошларида Бухоро хонлиги билан Россиянинг Оренбург орқали олиб борган савдо ва элчилик муносабатларини ўрганган¹⁸.

Э. Хожиевнинг диссертацияси эса XVIII аср охири ва XIX аср бошларида Урта Осиё билан Россия ўртасидаги алоқаларда Тошкентнинг ролини кўрсатишга бағишланган¹⁹.

Ю. Соколовнинг диссертацияси ва монографияси ҳам XVIII аср охири XIX аср бошларида Тошкент ва Россия алоқасини баён этади²⁰.

Хуллас, юқорида кўрсатилган ишларда XVIII асрда Урта Осиёнинг Урал бўйлари билан алоқаси махсус равишда ва яхлит бир тема сифатида ишланмаган. Бу иш асосан архив манбалари асосида ёзилди. Бу соҳада биринчи навбатда СССР Ташқи ишлар министрлигининг «Россиянинг ташқи сиёсати» бўлимида сақланаётган бой материалларни кўрсатиш ўринлидир. Мазкур бўлимнинг «Россиянинг Бухоро билан алоқаси» фойдида бизни қизиқтирадиган масалалар тўғрисида қимматли маълумотлар мавжуд. Уларнинг орасида XVIII аср давомида Бухоро ва Хива хонлари томонидан Оренбург орқали Россияга юборилган элчиларнинг фаолиятига доир материаллар мавжуд. Ушбу материаллар Бухоро хонлари, вазирлари ва бошқа йирик давлат арбобларининг Чор ҳукумати вакилларига юборган ёрлиқлари ва хатларини ўз ичига олган.

Кўрилаётган фондда хонликларга юборилган рус элчиларининг фаолиятига доир турли материаллар, хусусан императорнинг ёрлиқлари ҳамда рус давлат арбобларининг хатлари тўпланган.

Ишни ёзишда СССР давлат қадимий ҳужжатлар

¹⁸ Г. Н. Михайлова, Торговые и дипломатические связи России с Бухарским ханством через Оренбург в конце XVIII — начале XIX вв. (диссертация), Ташкент, 1963.

¹⁹ Э. Хожиев, XVIII асрнинг охири XIX аср бошларида Урта Осиё билан Россия ўртасидаги муносабатларда Тошкент шаҳарининг роли (диссертация), Тошкент, 1962.

²⁰ Ю. А. Соколов, Посольские связи Ташкентского владения с Россией в конце XVIII — начале XIX вв. (диссертация), 1961.

марказий архиви (ЦГАДА СССР) даги материаллардан ҳам кенг фойдаланилди. Бу архивдаги Оренбург ва Троицкийни барпо этилиши ва Урта Осиё билан савдога тегишли турли материаллар, карвон йўлларининг хавфсизлигини таъминлаш ҳақидаги ҳукуматнинг кўрган тадбирлари тўғрисидаги материаллар диққатга сазовордир.

Булардан ташқари архивдаги марказий ва маҳаллий ҳокимият вакилларининг рапорт ва ахборотлари ҳам ҳар икки мамлакат ўртасидаги элчилик ва савдо алоқаларини ўрганишда муҳим роль ўйнайди. Оренбург давлат архивига келганда шуни кўрсатиб ўтиш лозимки, у ердаги материалларни асосий қисми XIX асрга тегишлидир. Бизни қизиқтирадиган XVIII аср материаллари эса тўла сақланмаган. Бундай материаллар «Оренбург экспедицияси» (ф. 1), «Оренбург Канцелярия комиссияси» (ф. 2), «Оренбург губерния канцелярияси» (ф.3) ва «Оренбург чегара экспедицияси» (ф. 5) фондларида учрайди. Ушбу материаллар Оренбург ва Троицкийни барпо этилиши, Урта Осиё ва Қозоғистон билан сиёсий ва иқтисодий алоқаларни кўрсатувчи ҳужжатлардан иборат.

Ленинграддаги СССР давлат Марказий тарих архивининг материаллари ҳам диққатга сазовордир. Бу ерда Урта Осиё билан савдонинг бориши ва уни ривожлантиришга қаратилган ҳукуматнинг тадбирлари тўғрисида қимматли маълумотлар мавжуд. Баъзи материаллар П. Ричков²¹ ва В. Н. Витевскийларнинг²² китобларида ҳам учрайди. Манбалар баёнини тугаллар эканмиз шуни кўрсатиб ўтиш лозимки, уларнинг асосий қисми мазкур ишда илмий жиҳатидан биринчи мартаба ўрганилди.

Биринчи бобни ёзишда «Ўзбекистон ССР тарихи» (I том) П. Ричков, В. Н. Витевский, Н. Г. Апполлова ва бошқа ишлардан ҳам фойдаланилди. Материалларни тўплашда яқиндан ёрдам берган М. Савичга автор ўз миннатдорчилигини изҳор этади.

²¹ П. Рычков, Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии, часть 1—2, СПб, 1762.

²² В. Н. Витевский, И. И. Неплюев, Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г., Казань, 1891.

Биринчи боб

ОРЕНБУРГНИНГ БАРПО ЭТИЛИШИ УРТА ОСИЁ ВА РОССИЯНИНГ ИҚТИСОДИЙ-СИЕСИЯ АҲВОЛИ.

XVIII асрнинг биринчи ярмида Урта Осиёнинг ўтроқ ва кўчманчи районларида ўзаро феодал тарқоқлик авж олди. Бунинг устига Мўғулистон ва Торбагатой территориясида ўзларининг ҳарбий феодал давлатини тузган қалмоқлар ҳамда Нодиршоҳ бошчилигидаги Эрон қўшинлари Урта Осиёга бостириб кириб аҳволни янада оғирлаштирди.

Қалмоқлар 1723—1727 йиллар давомида Қозоғистонга ҳужум қилиб қозоқлар устидан ғалаба қилди. Улар қозоқларни қувиб бориб, Сайрам, Туркистон ва Тошкентни ишғол қилдилар ва бу ерларда бир неча йиллар давомида ҳукмронлик қилдилар.

Бу вақтларда қалмоқларнинг тажовузи туфайли қозоқ халқи Урта Осиёнинг турли томонларига тўзиб кетган эди. Хуллас, XVIII асрнинг биринчи ярмида Урта Осиёнинг маълум қисми қалмоқлар қўл остида бўлиб, мазкур жойлардаги савдо маркази ва карвон йўллари шу кўчманчилар ихтиёрида бўлган.

1740 йилда Эрон шоҳи Нодир Бухоро ва Хива хонликларини ўзига бўйсундирди. 1747 йилда Нодир ўлгандан кейин ҳар икки хонлик ҳам мустақилликка эришди. XVIII асрнинг 50-йилларида Цин династияси қўшинлари қалмоқларни тор-мор қилиб, Шарқий Туркистонни эгаллади. Шундан сўнг қалмоқларни бошқа жойлардаги ҳукмронлигига барҳам берилди. XVIII аср ўрталарига келиб, ўзбек хонликларида ҳукмронлик қилаётган Аштархонлар династияси инқирозга учраб хоннинг ҳокимиятидаги мавқеи пасайиб кетган эди. Бу ҳолат Бухорони Эронга қарам вақтида юз берган. Нодиршоҳ Мавғит

уруғи феодалларининг вакили Муҳаммад ҳокимни ўз вакили сифатида Бухоро тахтига тайинлайди. Шундан кейин Абулфайизхон ўз тахтида қолган бўлса-да, бироқ уни ҳокимиятдаги роли йўқ даражада эди. 1743 йилда Муҳаммад Ҳокимхон вафот этди. Унинг ўрнига Нодиршоҳ томонидан ўғли Муҳаммад Раҳим ўтказилди. 1747 йилда Нодиршоҳ ўлимидан кейин Муҳаммад Раҳимхон хонликни мустақил равишда идора қилди. У Абулфайзхон ўғилларини ўлдириб, 1753 йилда Амир унвонини олган ҳолда Бухоро тахтини эгаллади. Шу равишда Манғит династиясининг ҳукмронлиги бошланган эди.

XVIII асрнинг биринчи ярмида Хива хонлигида хон тахти учун кучайиб кетган курашлар ҳамда қалмоқларнинг ҳужуми мамлакатни иқтисодий ва сиёсий ҳаётида оғир из қолдирган эди. Хон ҳокимияти айниқса Шерғози (1715—1728 йй.) вақтида инқирозга юз тутган. Бу вақтларда Бухоро хони ўз вакилларини Хива хонлигига қўйиш учун мамлакат ички ишларига аралашган. Бироқ, бир қатор урушлардан кейин Хива тахтига қозоқ султонларидан бири Илбарс (1728—1740) ўтказилди. У Эронга қарши қилинган юришда ҳалок бўлди. Шундан кейин хиваликлар қозоқларнинг Кичик жуз хони Абулхайрхонни таклиф этиб, уни тахтга ўтказдилар. Бироқ Абулхайрхон Нодиршоҳни Хивага келаётганлигини эшитиб чўлга қочади. Нодиршоҳ эса Хивани эгаллаб бу ерда у ўз қўшинларини қолдиради. 1741 йилда хиваликлар Нодиршоҳга қарши бош кўтариб, Эрон ҳарбий кучларини тор-мор этди. Бу курашда Абулхайрхоннинг ўғли Нуралихон фаол қатнашди. Шундан кейин хиваликлар Нуралихонни тахтга ўтказдилар. Бироқ, бу хон ҳам ўзаро кураш ва Нодиршоҳни қўшин юборганлигини эшитиб чўлга қочди. Бир қатор ўзаро урушлардан кейин Хива тахтига қозоқ султони Ғойиб (1747—1757) ўтказилди. Бундан кейин ҳам яна бир неча киши хон тахтига ўтирди. 1763 йилдан бошлаб Хивада ўзбек уруғларидан бири ҳисобланган қўнғиротликларнинг юқори табақа вакиллари иноқлар ҳокимиятни ўз қўлларига олдилар. Шу равишда Хива тахтига номига хон ўтказилиб, олий ҳокимияти иноқларнинг қўлида бўлган эди.

XVIII аср бошларидан бошлаб Фарғона водийсида Қўқон хонлиги шакллана бошлади. Вақтлар ўтиши билан бу хонлик кенгайиб ва кучайиб борди, шу аср-

нинг иккинчи ярмида Қўқон хонлигида Андижон, Наманган, Қўқон ва Марғилон сингари шаҳарлар йирик савдо ва ҳунармандчилик марказларига айланган эди.

XVIII асрнинг биринчи ярмида Тошкентда гоҳ қалмоқлар, гоҳ қозоқ султонлари ҳукмронлик қилди. Бироқ кўчманчилар Тошкентдан белгиланган солиқларини олиш билан чегараланиб, ҳокимият амалда маҳаллий ҳукмрон доиралар қўлида эди.

XVIII аср охирларида эса Тошкентдан Юнусхўжа бошчилигида мустақил ҳокимият ташкил топган эди. Бу вақтга келиб Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларида нисбий осойишталик даври бўлиб, маълум силжишлар кўзга ташланди. «XVIII асрнинг иккинчи ярмида фақатгина Хоразм учунгина эмас,—деб ёзади проф. Я. Ғ. Ғуломов,—балки бутун Урта Осиё учун хўжалик, иқтисодий ва сиёсий ҳаётда бир оз юксалиш даври бўлди. Ғарбий Сибирда рус давлатининг мустаҳкамланиши, рус ҳокимияти томонидан Урта Осиё билан Сибирь шаҳарлари ўртасидаги савдо алоқаларининг рағбатлантирилиши, Россияда ип-газлама калаваларига ва Сибирь ерларида Урта Осиё тўқимачилик молларига нисбатан ўсиб бораётган талаб пахта майдонини кенгайтиришга, унинг маҳсулдорлигини оширишга, савдонинг ҳамда шаҳар ҳунармандчилигининг ривожланишига ва шаҳар ҳаётининг жонланишига қисман бўлса-да, таъсир этди. Бу даврда Урта Осиёда бир томондан кўчманчиларнинг ўтроқлашиши, қабила ва уруғлар ўртасида ижтимоий табақаланишнинг кучайиши, қабила оқсуяклари ҳокимиятининг мустаҳкамланиши, иккинчи томондан хонларнинг марказий давлат ҳокимияти учун интилишлари кузатилди»¹.

Ўзбек хонликларида суғориш иншоотлари тузатилди ва янги каналлар қазилди. Бу борада, айниқса, Хива хонлигида маълум ишлар амалга оширилди. Сунъий суғориш ишларининг йўлга қўйилиши қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳосилдорлигини оширишга олиб келди. Ўзбек хонликларида бўлган рус элчиларининг гувоҳлигига қараганда Бухоро, Тошкент, Хоразм ва бошқа жой-

¹ Я. Ғ. Ғуломов, Хоразмнинг суғорилиш тарихи, Қадимги замонлардан ҳозиргача, Ўзбекистон ССР ҒА нашриёти, Тошкент, 1959, 215-бет.

ларда пахта ва бошқа техника ўсимликлари билан бир қаторда боғдорчилик ва полизчилик экинлари ҳам яхши етиштирилган. Шунингдек ипакчилик соҳасида ҳам маълум силжишлар юз берган.

Бухоро, Хива, Тошкент, Самарқанд, Хўжанд, Туркистон, Қўқон ва бошқа шаҳарларда ҳунармандчилик санъатининг турли тармоқлари тараққий этган. Айниқса кўплаб ишлаб чиқарилган ип газламалар маҳаллий эҳтиёждан ташқари ташқи бозорга ҳам кўплаб чиқарилган. Булар бўз, олача, хом сурп, чит, зандони, дока, мато, атлас, кимхоб, беқасам ва бошқа хилдаги газламалар эди. Урта Осиё шаҳарларида, шунингдек атроф жойларда ишлаб чиқариш маҳсулотларининг маълум турлари бўйича ихтисослашган алоҳида маҳалла, қишлоқлар вужудга келган эди. Масалан, Бухоронинг шимолида жойлашган Зандона қишлоғида ип газламанинг сифатли бир турини ишлаб чиқариш бундан бир минг йил илгариёқ ихтисослаштирилган. Бу тўғрида X асрнинг биринчи ярмида яшаган Наршоҳий бундай ёзган: «Қишлоқда катта қалъа, катта бозор ва мачит бор... Бу ердан Зандоничи (Зандони) номли ип газлама олиб кетилади. Бу ном қишлоқда газлама ишлаб чиқарилганлиги учун берилган. Газлама яхши ва кўп миқдорда ишлаб чиқарилади. Шу газлама Бухоронинг кўп қишлоқларида ишлаб чиқарилиб булар ҳам «зандоничи» номи билан юритилади, чунки уни даставвал шу қишлоқнинг кишилари ишлаб чиқарган...»² XVI—XVIII асрларда ва бундан кейин ҳам зандони газламаси Россияга кўп миқдорда олиб кетилган ва «зендени» номи билан юритилган. Урта Осиё ҳунармандчилик саноатида ипакчилик муҳим роль ўйнаб, улар орасида Фарғона водийси, Бухоро ва Хивада тўқиладиган ипак газламалар савдода муҳим ўрин эгаллаган. Бухоро ва Хивада газлама ишлаб чиқариш ҳақида Филип Ефремовнинг XVIII асрнинг 80-йилларига тегишли маълумоти диққатга сазовордир. Ушбу маълумотга кўра у жойларда ипак кўп бўлган, ундан кумуш ва тилла нақшли йўл-йўл кимхоб, атлас, духоба, майда гул солинган газламалар тўқилган. Бу ерда кўп пахта етиштирилган. Ундан бўз, дока, чодир, дағал ип газлама,

² М. Наршахи, История Бухары, пер. с персидского Н. Лихошина, 1897, стр. 23.

олача, фата (шаффоф оқ рўмол), хом сурп ва бошқа газламалар тўқилган⁸.

Бу даврда ҳунармандчиликнинг яроғ-аслаҳа ишлаб чиқариш тармоғи ривожланган бўлиб, қилич, пичоқ, қалқон, совут сингари қурооллар олтин, кумуш ва қимматли тошлар билан нақшланган ва мустақкамлиги жиҳатидан машҳур бўлган. Мис ва бронзадан ясалган турли идишлар гуллар ва хатлар билан нақшланиб ясалган, заргарлик моллари ишлаб чиқариш ҳам такомиллашган эди.

Шаҳар ва қишлоқларда кийим тикиш, гилам тўқиш ва этикдўзлик каби ҳунармандчилик тармоқлари ҳам ўсган эди. Урта Осиёда олтин ва қимматли тошлар чиқарилганлиги маълумдир. Олтин Амударё ва Сирдарёдан қум ҳолида, қимматли тошлар эса Бадахшондан олинган. Бу молларга ички ва ташқи савдода талаб катта бўлган. Шунини эслатиб ўтиш лозимки, гарчи ҳунармандчилик саноати ва савдо ўз даврига нисбатан тараққий этган бўлса ҳам унинг жадаллик билан ривожланишига ўзаро феодал урушлари ва умуман феодал тузуми тўсқинлик қиларди. Шунга қарамай Урта Осиё, Арабистон, Ҳиндистон, Эрон, Афғонистон, Қашқар ва Россия билан савдо-сотиқ қилган.

XVIII асрда Россияда ишлаб чиқариш кучлари ўсиб, миллий саноат ташкил топди, ички ва ташқи савдо кучайди. Қишлоқ хўжалигида экин майдонлари кенгайди ва янги экин турлари етиштирилди. Хуллас, бу вақтларда феодал крепостной ҳукмронлиги доирасида буржуазия шаклланиб борди. «Барча область, юрт ва князликлар фақат рус тарихининг,— деган эди В. И. Ленин,— янги даврида (тахминан XVII асрдан бошлаб) ҳақиқатан ва оммавий суратда бир бутун давлат бўлиб бирлашдилар. Бу янги даврнинг хусусияти ҳам ана шунда. Бу бирлашувга уруғлар ўртасидаги алоқа сабаб бўлган эмас, муҳтарам Михайловский жаноблари ҳатто, бунга уруғлар ўртасида алоқанинг давоми ва умумлашуви ҳам сабаб бўлган эмас: бу бирлашувга областлар ўртасида авж олиб кетган айрибошлаш, тобора ўсиб борган товар

⁸ «Российского унтер-офицера Ефремова, ныне коллежского асессора, десятилетнее странствование и приключения в Бухаре, Хиве, Персии и Индии и возвращение оттуда через Англию в Россию, описанное им самим», СПб, 1786.

муомаласи, майда маҳаллий бозорларнинг битта Умум-россия бозорига марказлашуви сабаб бўлган. Бу ўзгаришнинг раҳбарлари ва ҳокимлари бой савдогарлар бўлгани учун барпо бўлган бундай миллий алоқалар ҳам буржуа алоқаларининг пайдо бўлганлигидан бошқа бир нарса эмас эди»⁴.

Мамлакатда капиталистик алоқалар, айниқса саноат тармоқлари тез ривожланиб борди. Чунончи, 1767—1769 йилларда мовут, полотно ва ипак газламалар ҳамда ойна ишлаб чиқарадиган 496 та корхоналар ва 159 та темир ва чўян заводлари мавжуд эди. XVIII аср охирига келиб бундай саноат корхоналарининг сони 2294 тага етди. Айниқса саноат Уралда яхши ривожланди. Бу ерда XVIII аср 70-йилларида ишлаб турган 84 та темир ва мис заводлари бутун Россияда ишлаб чиқариладиган миснинг 90 процентини ва қора металлургиянинг 65 процентини берган. Чўян ишлаб чиқариш бўйича Россия жаҳонда биринчи ўринни эгаллаган.

Бироқ Россияда оғир саноатга қараганда Ёнгил саноат тармоқлари кўпроқ ривожланди. Айниқса, Иванов-Вознесенскда тўқимачилик саноати кенг қулоч ёйиб, унда ёлланма меҳнат асосий ўринни эгаллади.

XVIII асрда Россияда ички ва ташқи бозор ривожланиб, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан савдо-сотиқ тараққий қилди. XVIII асрнинг иккинчи ярмида мамлакатда 1600 ярмарка бўлиб, уларда маҳаллий ва чет эл моллари билан савдо қилинган. XVIII асрнинг 60-йилларида Россия ташқи савдосининг йиллик миқдори 21,3 миллион сўмга етган бўлса, 90-йилларга келиб бу миқдор 109,6 миллион сўмни ташкил этди. Шунини кўрсатиб ўтиш лозимки, Россиядан Европа мамлакатларига асосан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари чиқарилган. Бу жойлардан Россияга мовут, ип газламалар, қанд, ипак, вино, бўёқ, металл асбоблар ва бошқа тайёр маҳсулотлар олиб келинган. Хуллас, Россияда чиқариладиган тайёр маҳсулот молларига Европа бозорларида талаб бўлмаган. Шунинг учун ҳам Россиянинг Европа давлатлари билан олиб борган савдоси рус саноати ва хўжалиги учун ижобий аҳамиятга эга эмас эди. Россияда ишлаб чиқариладиган тайёр маҳсулотлар учун талабчан бозор Шарқ мамлакатларида, шу жумладан, Урта Осиё ва Қозоғис-

⁴ В. И. Ленин, Асарлар, 1-том, 159—160-бетлар.

тонда мавжуд эди. Шунинг учун рус ҳукумати Сибирь ва Урал орқали Ўрта Осиёнинг ички томонларигача суқилиб кириш сиёсатини изчиллик билан амалга ошириб борди. Шу мақсадда Сибирь ва Урал линияларида бир қатор ҳарбий қалъалар барпо этилди. Масалан, Семипалатинск, Петропавловск, Бухтарминск, Оренбург, Троицкий ва бошқа ўнлаб қалъалар шулар жумласидандир. Бу жойлар кейинчалик йирик савдо-ҳунармандчилик марказларига ва ҳарбий стратегик пунктларига айланди. Буларнинг орасида айниқса Оренбург ва Троицк Ўрта Осиё — Россия алоқаларида муҳим ўрин эгаллади. Чор давлатининг иқтисодий ривожланиши янги бозор ва хом ашё базасини талаб қиларди. Бу борада Чор ҳукумати Ўрта Осиё ва Қозоғистонни ўз колониясига айлантиришни мақсад қилиб қўйди. Бунинг учун даставвал Қозоғистонда мустаҳкамланиб олиш лозим эди. Чор ҳукуматининг бу плагини амалга оширишда Қозоғистонда юзага келган вазият қўл келди. Чунончи, ўзбек хонликларидаги ўзаро зиддият ва қалмоқларнинг қозоқлар устидан қилган ғалабалари ўлка аҳволини ғоятда оғирлаштирган эди. Қалмоқлар минглаб кишиларни ўлдириб қозоқлар ерини босиб олдилар. Қозоқлар турли томонга тўзиб кетиб, хонавайрон бўлдилар. Шундай оғир бир вазиятда қозоқ султонлари мадад сўраб Чор ҳукуматига мурожаат қилдилар. Қозоқ султонлари рус давлатининг тобелигига ўтиш истагини изҳор қилиб, 1731 йилда Катта жуз хони, 1732 йилда эса Кичик ва Ўрта жуз хонликлари Россия тобелигига ўтдилар. Шу равишда қозоқ султонлари ва улардан кейин қорақалпоқлар рус давлатининг ҳукмронлигини тан олдилар. Чор ҳукумати Қозоғистонда ўз мавқеини мустаҳкамлаш, табиий бойликлардан фойдаланиш, савдони кучайтириш ҳамда ўзбек хонликлари билан алоқани самарали бўлишини таъминлаш мақсадида Урал дарёси бўйида Оренбург шаҳрини барпо этишга киришди. Мазкур шаҳарни барпо этишга қаратилган тадбирларни ишлаб чиқиш сенатнинг оберсекретари И. К. Қрилловга топширилди. Шундан кейин лойиҳа тузилиб унда аввало Катта, Ўрта ва Кичик жуз қозоқлари ҳақида, сўнгра қорақалпоқ ва қалмоқлар ҳақида маълумотлар берилган. Лойиҳада шунингдек ўзбек хонликларига ҳам тўхталиб ўтилади. Шу равишда Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги вазият баён этилиб, бу жойларда Рус давлатининг сиёсий ва иқтисодий манфа-

атларини таъминлаш учун Обь дарёсининг Уралга қу-
йилиш жойида шаҳар барпо этиш зарурлиги кўрсати-
лади. Бу шаҳарнинг келажакдаги ролига тўхталиб, у
жой орқали Бухоро, Тошкент, Хива ва бошқа ўзбек хон-
ликларининг областлари ва ҳатто Ҳиндистон ва Афғо-
нистон сингари узоқ мамлакатлар билан алоқа ўрнати-
лиши уқдириб ўтилади. Лойиҳада вақти келиб ўзбек хон-
ликларини рус давлатига бўйсиндириш мумкинлиги ҳам
кўрсатилади. Бу соҳада айниқса Бадахшонни эгаллаш
Россияга катта фойда келтириши алоҳида таъкидлаб ўти-
лади. Жумладан, «Бадахшон вилояти — дейилади лойи-
ҳада, — олтин, лаъл, феруза ва лавжуард каби бойлик-
лари туфайли Россияга керак. Бу вилоят вақти-вақти
билан Самарқанд, Бухоро хонларининг қўлида бўлиб
келган. Бундан бир неча йил муқаддам Бухоро хонли-
гининг заифлашиши сабабли у ерда республикага ўхшаш
тартиб ўрнатилиб, уни 40 кишидан иборат халқ вакил-
лари идора қилади. Гапларга кўра, вилоятдан Бухоро
хонлигининг ҳукмронлик даврида хонга 500 пудга яқин
олтин ва кўп миқдорда қимматли тошлар юборилиб
турилган...»⁵. Шу сатрлардан сўнг Бадахшонни босиб
олиш мумкинлиги ёзилади. Шунингдек Сирдарё бўйидаги
фойдали қазилма жойларини эгаллаш лозимлиги кўр-
сатилиб, қўрғошин ва кумуш ҳамда олтин конларини
ишга солиш мумкинлиги баён қилинади. Бу жойларда
мустаҳкамланиб олиш учун Орол денгизи бўйида ҳарбий
қалъа қуриш мақсадга мувофиқ деб ёзилади.

Хуллас лойиҳада янги шаҳарнинг барпо этилиши
Россиянинг Урта Осиё ва Қозоғистонда таъсирини ўрна-
тиш ва мустаҳкамлашда муҳим роль ўйнаши кўрсатила-
ди. Император Анна Ивановна И. Кирилловнинг лойиҳа-
сини тўла маъқуллаб 1734 йилда Орск қалъасини барпо
этиш ҳақида махсус фармон чиқарди. И. К. Кириллов эса
Оренбург экспедициясининг бошлиғи қилиб тайинланди.
Шундан кейин И. Кириллов янги шаҳарни барпо этиш
учун зарур ишларни ташкил қилиб, 1735 йил 15 августда
Оренбургни барпо этди. Бу қурилиш вақтида Кичик ва
Катта жуз қозоқлари ва Тошкент савдогарлари ҳам ҳо-
зир бўлган эдилар⁶.

⁵ ЦГАДА СССР, ф. «Сношение России с Бухарой», д. 1, л. 2.

⁶ Н. Г. Апполова, кўрсатилган асар, 103-бет.

1736 йилда ва ундан кейинги йилларда Оренбургга бир қатор имтиёзлар берилиши ва у орқали савдони кучайтириш тўғрисида императорнинг фармони чиқарилди. Бу тўғрида кейинги саҳифаларда сўз боради. И. Кириллов бошчилигида Оренбург линияси бўйича Губерлин, Озерная, Бузлук, Барск, Красно-Самарск, Гебаркульск, Красно-Уфимск, Елдяцк, Кубавск, Миаевск, Калмицкий брод, Средний Бердский, Караульный, Верхний, Сарогий ва Тацкий каби ҳарбий қалъа ва қоровул пунктлари барпо этилди. И. Кириллов Оренбургга аҳолини жалб қилиш ва бу ерда фойдали ишга солиш юзасидан ҳам бир қатор тадбирларни белгилади. 1737 йилда И. Кириллов вафотидан сўнг Оренбург экспедицияси Оренбург комиссиясига айлантирилиб, В. Н. Татищев бошлиқ қилиб тайинланди. В. Н. Татищев 1738 йилда Урал дарёсидан нкки чақирим нарида чўл тарафида Қозоғистон ва Урта Осиё шаҳарлари билан савдо қилиш учун раста барпо қилди. Лекин бу жой дарё тошқини вақтида сув остида қолиши туфайли савдога катта тўсқинлик қилди. Шунинг учун В. Н. Татищев Оренбургни Урал дарёсининг юқори оқимидаги Красний Гор номли жойга кўчиришга рухсат берилишини сўраб ҳукуматга мурожаат қилди. Орск эса фақат ҳарбий қалъа сифатида қолдирилиши лозим эди. Бу илтимос ҳукумат томонидан маъқулланди. 1739 йилда Оренбург комиссиясининг бошлиғи қилиб тайинланган Урусов бу ишни амалга оширишга киришди. Бироқ унинг вафоти туфайли янги шаҳарни барпо этиш ишлари тугалланмай қолди. Шундан кейин бу ишни 1741—1758 йиллар давомида Оренбург губернатори бўлиб турган И. И. Неплюев амалга оширди. Чунончи, 1743 йилда Сакман дарёсининг Уралга қуйиладиган жойида Орск қалъасидан 252 км узоқликда Оренбург шаҳри барпо этилди. Шу йили Упелки ариғи бўйида Троицк қалъаси ҳам қурилди.

1744 йилда Оренбург комиссияси Оренбург генерал-губернаторлигига айлантирилди. Бу губерния Кама, Каспий денгизи, Ғарбий Сибирь ва қозоғистон чўллари ўртасидаги улкан территорияни ўз ичига олиб, Оренбург Уфа, Исет ва Ставрополь сингари тўртта катта вилоятлардан ташкил топди.

Подшо ҳукумати чегарани мустаҳкамлаш ва жанубий Урал ерларини ўзлаштириш мақсадида қатор тадбирларни кўрди. Унлаб ҳарбий қалъалар қурилиб Орен-

бург линияси ташкил этилди. Шунингдек, ўлкага аҳолини жойлаштириш ишлари ҳам муваффақиятли равишда олиб борилди. Масалан, 1744—1762 йилларда Оренбург губерниясининг аҳолиси, хусусан, эркакларнинг сони 95 минг кишига етиб, улар рус, бошқирд, татар, чуваш, мишар ва қозоқлардан ташкил топган эди.

Оренбург ўлкасининг ери унумдор ҳисобланиб, айниқса, ғалла экинлари учун қулай табиий шароит мавжуд эди. Шу сабабли рус деҳқон ва помещиклари Оренбург губерниясига тобора ўрнашиб бордилар. Аҳолининг асосий машғулоғи деҳқончилик бўлиб, фойдали қазилмаларнинг кўплиги сабабли саноат ҳам ўсиб борди. XVIII аср ўрталарида Уралнинг жанубида металлургия саноати ривожланиб кўплаб темир ва мис эритувчи заводлар қурилди. Шу асрнинг иккинчи ярмида мис заводларининг сони 18 тага, темир заводларининг сони 13 тага етди. Бу заводлар темир конлари кўп бўлган Уфа ва Исет вилоятларида жойлашган эди. Шу равишда XVIII асрда ўлкада тоғ жинсларини ишлаб чиқариш саноати шаклланган. Ўлкадаги саноат тармоқларининг маҳсулотлари Урта Осиё шаҳарлари ва Қозоғистон билан савдо муҳим аҳамиятга эга бўлган. Оренбург губерниясига қаршли ерларда деҳқончилик ривожланиб, Оренбург шаҳри губерния ҳаётида муҳим ўрин эгаллаган. Бу шаҳар ўзбек хонликлари ва Қозоғистон билан алоқада муҳим роль ўйнаган. Шаҳарда 250 га яқин дўкон ва 140 омборхоналар қурилган бўлиб, уларда Россия ва Шарқ савдогарлари турли моллар билан савдо қилганлар. Шаҳарда махсус Осиё растахонаси барпо этилиб, у ерда Урта Осиё савдогарларининг 98 дўкони ва 8 омборхоналари бўлган.

Подшо ҳукумати Оренбург губерниясини ўзлаштириш ва уни мустақкам ҳарбий линияга айлантириш билан бирга ундан Урта Осиё ва бошқа Шарқ мамлакатлар билан сиёсий ва иқтисодий алоқани кучайтиришда кўп-рик сифатида фойдаланди.

Иккинчи боб

ЭЛЧИЛИК МУНОСАБАТЛАРИ

Оренбургни барпо этилиши Россия билан ўзбек хонликлари ўртасида элчилик муносабатларини кучайтиришида муҳим роль ўйнади. Ҳар икки мамлакат мазкур шаҳар орқали сиёсий ва иқтисодий алоқаларини самарали бўлишини таъминлаш мақсадида бир-бирларига элчилар юбориб турганлар. Бу ерга биринчи расмий элчи Хива хони Қайпхон томонидан 1750 йилда юборилган эди. Элчи келиши ҳақидаги хабар 1749 йилдаёқ Оренбург маъмуриятига маълум бўлган. Генерал-губернатор Неплюев элчинини қабул қилиш ҳақида йўл-йўриқ сўраб ташқи ишлар коллегиясига мурожаат қилган. Бунга жавобан коллегия Хива элчиси келган тақдирда унга махсус турар жой ажратиш ва озиқ-овқатлар учун унга ҳар куни 40 тийин, ҳамроҳларига 5 тийин сарфлаш ҳақида кўрсатма берган. Лекин Неплюев илтимосига мувофиқ элчи ва унинг ҳамроҳлари ўзбекларнинг ҳукмрон табақаларидан бўлганликлари учун элчига 50 тийин, ҳамроҳларига 10 тийин, хизматчиларига эса 5 тийин сарфлашга рухсат берилган⁷.

1750 йилнинг 24 апрелида Хива элчиси Шербек Аширбой Мулланадилов ўзининг Нуралибой Қутлубоев, Қутлубой Давлатбоев, Умарбой Бобоев сингари ҳамроҳлари билан Оренбургга етиб келганлар. Элчи генерал-губернатор билан олиб борган музокарасида, Урта Осиёда, шу жумладан, Хива хонлигида савдони кучайтиришда муҳим роль ўйнайдиган Оренбургни барпо этилганлиги учун императорга ўзи ва давлати номидан миннатдорчилик изҳор қилган. У Хива хонлиги Эрондан мустақил бўлганлигини, кўчманчилар савдо карвонларини талаётганликларини ҳар икки томон ўр-

⁷ В. Н. Витевский, кўрсатилган асар, 801-бет.

тасида савдони самарали бўлишни таъминлашни хон номидан маълум қилган⁸.

Элчи Каипхоннинг императорга юборган ёрлиғини Оренбург маъмуриятига топширган. Мазкур ёрлиқда ҳар икки томон карвонларини таланишига барҳам берилиши, савдони узлуксиз давом эттириш истаги, бунга эришмоқ учун карвон йўлларини ўзгартириш таклифи баён этилган эди. Ушбу таклифга мувофиқ карвонлар одатдагидек эмас, балки Хива хонининг отаси Ботир улусидан юриши лозим эди. Бу ерда шуни айтиб ўтиш лозимки, Хива хонлигидаги ҳукмрон табақа тахт учун бўлган ўзаро курашларини тўхтатиш ва кўчманчиларни ўз томонларига оғдиришни назарда тутиб, XVIII асрнинг 40—50-йилларида хонликнинг тахтига «қўғирчоқ» хон сифатида обрўли қозоқ султонларидан бирини ўтказар эдилар. Шу тарзда султон Каипхон ҳам Хивада ҳокимият тепасига қўйилган эди. Бу киши отаси Ботир ва бошқа ўз тарафдорларининг манфаатини кўзлаган ҳолда карвонларни буларга тегишли жойлардан ўтказиб, Нуралихонни карвонлардан олинадиган божлардан маҳрум этмоқчи бўлган. Бу ҳолат Каипхон билан Нуралихон ўртасидаги зиддиятни кучайишига олиб келган. Ваҳоланки, 1749 йилда Оренбург генерал-губернатори Нуралихон ва бошқа қозоқ султонлари иштирокида музокара ўтказиб, карвонларни унинг улуси орқали юришига келишиб олинган эди. Шунга кўра Нуралихон савдо карвонларининг хавфсизлигини таъминлашни ўз зиммасига олган эди. Шу боисдан Неплюев карвонларни Ботир улуси бўйлаб юришига қарши чиқиб, уларни Нуралихонга қарашли жойлардан юришини қувватлади. У ўзаро душманликни бартараф қилиб карвонларнинг хавфсизлигини таъминлаш ва савдони кучайтиришни тавсия қилди. Шунингдек элчининг пойтахтга бориш ва император ҳузурида бўлиш истаги ҳам амалга ошмади. Гарчанд Неплюев хонлик билан алоқани ёмонлаштирмаслик ва савдога путур етказмасликни назарда тутиб, элчининг бу талабини қондиришни сўраб ҳукуматга мурожаат қилган бўлса-да, лекин ташқи ишлар коллегияси уни рад этди. Коллегия ўз фикрини Хива хонлигининг Эрондан мустақил бўлганлиги тўғрисида аниқ ва расмий маълумотлар йўқлиги билан

⁸ Уша жойда, 802-бет.

асослади. Шунинг учун элчини мустақил давлат вакили сифатида тан олиш ва уни император томонидан қабул қилиниши мумкин эмасди. Шу сабабли элчи келтирган хон ёрлигини пойтахтга юбориш Оренбург маъмуриятига топширилди. Коллегия хон ёрлиғига жавобни кейин юборилишини ҳамда элчи уни кутмасдан ватанига қайтиши мумкинлиги уқдириб ўтилди ва элчига хазина ҳисобидан совға беришни Неплюевга топширилди. Хива элчисининг пойтахтга киритилмаганлигига марказий ҳокимиятнинг Қайпхон ва Нуралихон ўртасидаги зиддиятни чуқурлаштириб юбормаслик ҳақидаги мулоҳазалари ёки Нуралихонда рус ҳукуматига нисбатан норозилик туғдирмаслик ҳақидаги ҳаракатлари сабаб бўлган бўлса керак.

Элчи ўз ёрлиғига жавоб кутмасдан Хивага қайтишга қарор қилди. Унга хазина ҳисобидан 200 сўмлик совға ва Неплюев томонидан хон номига хат берилди. Мазкур хатда хон ёрлиғи пойтахтга юборилганлиги ва кейинроқ унга жавоб берилиши маълум қилинган эди. Шербек ўз ҳамроҳлари ва Хива савдогарлари билан ўз ватанига Қайпхон улусига қайтишга мажбур бўлди. Нуралихон Қайпхоннинг карвон йўлини ўзгартириш тўғрисидаги таклифидан хабардор бўлиб элчи Шербекни таъқиб остига олади. Унинг оқсоқоллари эса Хива савдогарларини талайдилар. Правордида Нуралихон элчи Шербекни таланишидан ҳимоя қилиб уни Хивага жўнатган бўлса-да, бу ўзаро зиддиятни юмшата олмади. Қайпхон хиваликлардан таланиб олинган молларнинг қайтарилишини талаб этиб ўз элчисини Нуралихонга юборади. У Хива савдогарларига Нурали улусидан юришга рухсат этмай, Хивада унга тегишли қозоқ савдогарларидан катта миқдорда бож олдиради. Шундан кейин Нуралихон ўз одамларига Хива карвонларини талашга очиқдан-очиқ рухсат этди⁹.

Карвонларнинг таланиши Оренбургда савдонинг қўпорилишига олиб келиши равшан эди. Бу ҳолат рус давлатининг манфаатларига зид эди. Шунинг учун рус ҳукумати дарҳол бир қатор чораларни кўрди. Чунончи, генерал-губернатор Неплюев ўз вакили Гуляевни Нуралихон ҳузурига юбориб, унинг қилаётган ишларини кўнгилсиз воқеаларга олиб келиши мумкинлигини уқ-

⁹ Уша жойда, 807-бет.

тирди ва карвонларни талашни дарҳол тўхтатишни қатъий равишда талаб қилди. Бу талаб қондирилган тақдирда Нуралихонга рус давлати хазинасидан мукофот ҳам ваъда қилинди. Шундан кейин Нуралихон карвонларни талашни тўхтатиб йўл хавфсизлигини таъминлашга қаратилган тадбирларни қўллади. Айни вақтда у Қайипхон билан душманчиликдан воз кечмай 10000 кишилиқ рус қўшини берилишини сўраб Неплюевга хат ёзди. У рус қўшини ёрдамида Хива хонлигини босиб олиш истагини маълум қилди. Бироқ, Нуралихоннинг бу илтимоси рад қилинади. Шундай қилиб рус ҳукуматининг аралашуви туфайли карвон йўлларидаги талон-тарожликка бирмунча чек қўйилди. Бироқ шунга қарамай айрим қозоқ гуруҳлари аҳён-аҳёнда карвонларни талаб турганлар. 1751 йилда Хива хони Қайипхон иккинчи маротаба ўз элчисини Астраханга юборган. Бунга Оренбург йўлидаги хавф хатар, яъни Нуралихон билан алоқанинг ёмонлашиши сабаб бўлган бўлса керак.

Элчи Нуралибой ўзининг Мурадбой ва Бабобой сингари ҳамроҳлари билан Астраханга келиб хоннинг императорга ёзган ёрлиғини маҳаллий маъмуриятга топширган. Чунки унга ҳам пойтахтга боришга рухсат этилмаган бўлиб, ёрлиқ генерал-губернатор томонидан пойтахтга жўнатилган эди. «Қадимги замонлардан буён — дейилган эди ёрлиқда, — бизнинг боболаримиз Хоразм давлатининг ҳукмдорлари сизнинг боболарингиз Россия империясининг подшоҳлари билан дўстона алоқада бўлган. Ҳозирда эса Хоразм давлати ва Россия империяси ўртасида дўстликка тўсқинлик қилувчи сабаблар йўқ. Бизнинг мақсадимиз ҳар икки давлат ўртасидаги дўстликни янада мустаҳкамлаш, элчиларимиз, савдо карвонларимиз, хажга бораётган кишиларимиз ва бошқа йўловчиларимизга Россиянинг барча шаҳарларида бемалол юришларига рухсат олишдан иборатдир. Россиянинг элчилари савдо карвонлари ва бошқа йўловчи кишилар бу ерга келганларида Туркистон, Ҳиндистон, Бадахшон ва бошқа жойларга қадимги одатга кўра ҳеч қандай тўсқинликсиз юборилмоқда. Бироқ ўтган йили сиз император олий ҳазратларининг ҳузурига бориш учун Оренбургга биз томондан юборилган элчини Оренбург генерал-губернатори унинг ёнидаги савдогарлар билан бирликда сиз олий ҳазратлари ҳу-

зурига юбормай орқага қайтариб юборган. Шунингдек генерал-губернатор қадимги йўлни қолдириб, ёмон, янги йўл очган. Агар бу қадимги йўлдан қатнов тикланса ундан ҳар икки давлатга фойда бўларди. Мана шу мақсадда биз содиқ элчимиз Нуралибойни Мурадбой ва Бабобой билан сиз император олий хазратлари ҳузурига юбордик»¹⁰.

Демак, Хива хони Рус давлати билан элчилик ва савдо алоқаларини давом эттириш истагини изҳор қилган ҳолда Оренбург ва Астрахань область маъмурияти билан эмас, балки бевосита император саройи билан музокара олиб бориш мақсадидалигини маълум қилган. Шунинг учун ҳам элчи Шербекни пойтахтга қўйилмай Оренбургдан қайтариб юборилишига норозилик билдирилган. Бироқ шунга қарамай император Астраханга ҳам келган Хива элчисини пойтахтга қўймаслик ва у билан элчи қоидаларига риоя қилинган ҳолда муомалада бўлишликни генерал-губернаторга буюрган. Шу муносабат билан элчи Нуриллабой хон ёрлигини Астрахань генерал-губернаторига топширишга ва ўз ватанига унинг хони номига ёзилган хат билан қайтишга мажбур бўлган.

Элчи Шербек ва Нуриллабой орқали юборилган хон ёрлиқлари кўриб чиқиш учун императорга берилган. 1752 йилда император номидан Хива хонига канцлер Бестужев — Рюмин имзоси билан жавоб хати тайёрланган. Мазкур хатда баён этилишича канцлер ёрлиқларни муҳокамаси вақтида олдинги йиллари келган Хива ва Бухоро элчилари тўғрисида ҳам императорни хабардор қилган. Бунга кўра 1730 йилда Хива ва Бухоро хонлари карвонбоши Едигорни, 1734 йилда Бухоро хони Абуфайиз Муҳаммад Баҳодирхон элчи Вазирбекни, 1735 ва 1739 йилларда Хива хони Йўлбарс элчилари мулла Раҳимжон ва Ортиқ Ботирни, 1742 ва 1744 йилларда Хива хони Абулғози Баҳодирхон элчилари Оллоберди ва Хожимуҳаммад мулла Турсуналини юбориб Россия карвонларини Хива ва Бухорога юборилишини сўраганлар. Хива хонлари бундай Россия карвонларини Астрахандан денгиз орқали Манқишлоққа юришини таклиф этиб карвонларни Хивагача ҳарбий отряд билан кузатиб боришликни ўз зиммасига олган. Бухоро хонлари эса Рос-

¹⁰ Уша жойда, 73—74-бетлар.

сия карвонларини улар хоҳлаган шаҳарларга кузатиб қўйишга ваъда қилганлар. Бироқ савдогарлар кўрсатилган жойларда туя ва отларнинг етишмаслиги натижа-сида Оренбург орқали Бухоро ва Хива билан савдо қи-лаётганликлари императорга маълум қилинган. Шу асосда императорнинг Оренбург орқали Бухоро ва Хи-ва билан савдони кучайтириш тўғрисида қуйидаги кўр-сатмаси канцлер Бестужев — Рюмин имзоси билан Хи-ва хони номига юборилган:

1. Хива, Бухоро ва бошқа Урта Осиё шаҳарлари-нинг савдогарлари Оренбургга аввалгидек бемалол қў-йилсин ва уларни бу ерга жалб этилсин;

2. Россия савдогарларидан кимки Хива, Бухоро ва бошқа шаҳарларга боришни истаса, у вақтда Оренбург губерниясининг мухри босилган паспорт берилган ҳол-да уларга рухсат берилсин:

3. Хива хонидан шуни сўралсинки, Россия карвон-лари Хивага борганларида уларнинг эркинлиги ва хавфсизлиги тўла таъминлансин. Шунингдек, Россия карвонлари Хива орқали Бухоро ва бошқа узоқ шаҳар-ларга кетаётган ва қайтаётганида ҳам хавфсизлиги амалга оширилсин. Хива хони хазратлари томонидан элчилар Оренбургга юборилиши ва бу жойнинг гене-рал-губернатори билан дўстлик алоқаларини олиб бо-ришлик мақсадга мувофиқдир, чунки император олий хазратлари чегара ва савдо ишларини олиб бориш ва-колотини губернаторга берган¹¹.

Мана шу мазмундаги хат рус ҳукумати томонидан Бухоро хонига ҳам юборилиб ўзаро савдо алоқаларини самарали бўлиши таклиф этилган эди. Ҳар икки томон-га узлуксиз қатнашишда карвон йўлларининг хавфсиз-лигини таъминлаш муҳим роль ўйнарди. Шунинг учун рус давлати ўз тобелигида бўлган қозоқ султонларига, хусусан Нуралихонга ҳам императорнинг кўрсатмасини юборган. Канцлер Бестужев-Рюмин имзо чеккан бу кўр-сатмада Оренбург орқали Урта Осиё шаҳарлари билан савдо биринчи навбатда қозоқларга фойда келтирили-шини Нуралихонга уқдириб ўтилган. Чунончи, Бухоро, Хива, Тошкент ва бошқа жой савдогарларини Қозоғис-тондан ўтиши ва бунинг учун улардан ҳақ олиниши қо-

¹¹ Архив внешней политики России, ф. «Сношения России с Бу-харой», д. б/н., л. 1—3.

зоқ султон ва оқсоқолларининг даромадини оширган. Бунинг устига Оренбург ва Троицкийда қозоқлар ўз қорамолларини ва бошқа маҳсулотларини сотиш ва рус молларини сотиб олиш ҳисобига ҳам фойда кўрганлар. Хатда қозоқлар ўз молларини Хивада сотишлари натижасида олтин ва кумуш тангаларга эга бўлганликлари ҳам эслатиб ўтилган. Агарда қароқчилар томонидан савдо карвонлари таланмаганда бундан ҳам кўп фойда бўлишлиги алоҳида таъкидлаб ўтилган. Шу боисдан Нуралихонга савдони кучайтириш ва карвонларнинг хавфсизлигини таъминлаш ҳақида фармон берилган:

1. Қозоқ, Хива, Бухоро ва бошқа узоқ жой савдогарларини Оренбург ва Троицкийга бемалол қўйишни давом этдирилсин ҳамда уларни кўплаб келиши таъминлансин.

2. Россия савдогарларидан хоҳловчиларга Хива, Бухоро ва шунингдек бошқа узоқ чегарадош жойларга карвонларни юборишларига ижозат берилсин. Қозоғистон орқали ўтадиган савдогарларнинг карвонларини мутлақо хавф-хатарсиз кузатиб қўйилиши Нуралихон томонидан тўла амалга оширилсин. Шу билан бирга Нуралихонга султон ва оқсоқолларни тўплаб Оренбург генерал-губернатори Неплюев билан биргаликда карвонларнинг хавфсизлигини таъминлаш чораларини белгилаш ва бу ҳақда мухрланган шартнома тузиш топширилди¹².

Шундай қилиб, Хива хонининг юборган ёрликларига жавобан Рус ҳукумати томонидан махсус фармон қабул қилинди. Бунда Хива билангина эмас, балки Бухоро, Тошкент ва бошқа шаҳарлар билан ҳам савдони самарали бўлиши назарда тутилди. Айниқса бу борада рус ҳукуматининг савдони ўсишига катта тўсқинлик қилаётган Нуралихонга юборган хати муҳим роль ўйнайди. Шундан кейин карвон йўлларида бирмунча осойишталик таъминланди. Шунини кўрсатиб ўтиш лозимки, рус ҳукумати ўз қўл остидаги қозоқ султонларининг норозилигини уйғотмаслик, Оренбургнинг мавқеини кўтариш ва уни самарали истиқболини англаган ҳолда Хива хонларининг карвон йўлини ўзгартириш тўғрисидаги фикрига қўшилмади.

1779 йилда Бухоро хони Абулғози Муҳаммад Баҳодирхон Рус давлати билан элчилик ва савдо алоқаларини самарали равишда давом эттиришни кўзлаб Эрназар

¹² Қазахско-русские отношения, 529-бет.

Мақсудовни элчи қилиб Россияга юборган. Бу элчи ўғли ва 28 кишидан иборат ҳамроҳлари билан Оренбургга келган¹³. Бу ерда у Санкт-Петербургга бориш ва император ҳузурда бўлиш истагини маҳаллий ҳокимиятга маълум қилади. Оренбург генерал-губернатори Рейнсдорп Бухоро элчиси тўғрисида йўл-йўриқ сўраб ҳукуматга мурожаат қилади. Бунга жавобан ҳукумат сенати Бухоро элчисини иззат-икром билан Санкт-Петербургга юборилишини Рейнсдорпга буюради. Шу асосда элчи ва унинг ҳамроҳлари тегишли йўл ҳаражатлари ва от арвалар билан таъминланган ҳолда пойтахтга юборилдилар. Шунингдек, Оренбургдан элчи томонидан император саройи учун совға сифатида олиб келинган 12 та араб отлари ва Бухоро қовунлари¹⁴, ҳамда хон томонидан императорга совға қилиб юборилган бриллиант билан безатилган қилич ҳам пойтахтга жўнатилди¹⁵.

Шундай қилиб, Бухоро хонлиги Рус давлати билан бўлган алоқага зўр аҳамият берган. Бу бежиз эмас эди, албатта. Маълумки Оренбург орқали Урта Осиё билан Россия ўртасидаги савдода бухоролик савдогарлар салмоқли ўринни эгаллаб катта фойда олаётган эдилар. Ўз навбатида рус ҳукумати ўзининг Урта Осиё ва бошқа Шарқ мамлакатлари билан алоқасида бухоролик савдогарларнинг тутган муҳим ўрнини яхши англади. Шунинг учун ҳам элчи Эрназар Мақсудовнинг келиши муносабати билан марказий ва маҳаллий ҳокимият идоралари ўртасида элчига нисбатан қандай муносабатда бўлиш ва унга яхши шароит туғдиришга доир масалалар бўйича ёзишма ҳамда фикр алмашишлар бўлган эди¹⁶.

Элчи Москва орқали Санкт-Петербургга келиб, биринчи марта бош министр граф Н. И. Панин томонидан қабул қилинган. Унга пойтахтда элчилик қондаларига ва Бухоро хонлигига тўла ҳурмат сақланган ҳолда иззат-ҳурмат қилинди. Чунончи, 1779 йилнинг 27 мартида Эрназар Мақсудов жойлашган уйга 6 тадан отлар қўшилган 3 та карета юборилган. Биринчи каретага элчи, ташқи ишлар коллегиясининг котиби Муратов ҳамда элчининг ўғли, иккинчи каретага элчининг мансабдор ҳамроҳлари, учинчи каретада эса уларни қўриқлаб

¹³ Архив внешней политики России, ф. «Сношение России с Бухарой», д. 2, л. 1.

¹⁴ Уша жойда, л. 5.

¹⁵ Уша жойда, л. 3.

¹⁶ Уша жойда, л. 1.

юриш учун тайинланган ҳарбий кишилар ўтирганлар ва граф Н. И. Панин уйига келгавлар. Элчини дастлаб ташқи ишлар коллегиясининг масъул ходими Грен қарши олиб, уларни граф Н. И. Панин қабулхонасига кузатиб борган. Бу ерда элчини Н. И. Панин махсус маросим қалпоғини кийиб кутиб олган. Унинг атрофидаги расмий кишилар эса бош кийимсиз бўлганлар. Шундан сўнг Н. И. Панин ўзининг ўнг томонига элчини ўтказган. Муратов эса элчининг чап томонига ўтирган. Элчининг ҳамроҳлари эса унинг орқасида тик турганлар.

Элчи хоннинг император номига юборган ёрлиғини Н. И. Панинга топширади. Сўнг у кофе ва конфетлар билан меҳмон қилинади. Шундан сўнг элчи ўз уйига кузатиб қўйилган¹⁷. 5 мартда император элчи ва унинг ҳамроҳларини оз муддатга қабул қилиб, уларга қўлини ўпиш учун узатган. Бу учрашувда граф Н. И. Панин ҳам ҳозир бўлган.

Бухоро хони императорга юборган ёрлиқда ўзаро қадимий дўстона алоқаларни мустаҳкамлаш ва ривожлантириш таклиф қилиниб, шу билан бирга қароқчилар томонидан Бухоро савдогарларининг карвонини таланганлиги ҳам маълум қилинади. Хон карвонни талаган қароқчилар рус давлатининг тобелигида бўлганлиги учун рус ҳукуматидан бухоролик савдогарларга ҳақ тўлашга ундади. Шунингдек ёрлиқда Эрназар Мақсудовга Россия орқали Константинополга боришига рухсат берилиши ва йўлда унинг хавфсизлигини таъминлаш илтимос қилинган эди¹⁸.

Элчи оталиқ Дониёр Муҳаммедов томонидан граф Н. И. Панинга юборган хатни ҳам унга топширган эди. Бу хатнинг мазмуни хон ёрлиғига ўхшайди. Бироқ, унда «хон эҳтиёжи» учун бухороликларга мис сотилишига рухсат берилиши сўралган эди¹⁹.

Рус ҳукумати Бухоро хонлигининг қароқчилар томонидан таланган молларни тўлашдан бошқа ҳамма илтимосларини қабул қилди. Эрназар Мақсудов ва унинг ҳамроҳларига Константинополга боришларига ижозат берилди ҳамда кузатувчи ва от аравалар билан таъминланиб, Туркия чегарасигача кузатиб қўйилди. Шунинг-

¹⁷ Уша жойда, л. 2—3.

¹⁸ Архив внешней политики России, ф. «Сношение России с Бухарой», л. 2, л. 9—10.

¹⁹ Уша жойда, л. 2, л. 25.

дек, Қозоғистон территориясида карвонларнинг хавфсизлигини таъминлаш тўғрисида маҳаллий ҳокимият вакиллариغا тегишли кўрсатмалар берилди. Рус ҳукумати Урта Осиё шаҳарлари билан савдони кучайтириш мақсадида Бухоро хонлиги томонидан ҳам кўрилган чораларни амалга оширилишини назарда тутиб, 1780 йилда у ерга Оренбургда таржимон ва муаллимлик қилувчи Мендьяр Бекчуринни татар оқсоқоли Темирбой Ботиршин билан биргаликда Бухорога элчи сифатида жўнатди. Бу элчи орқали князь Н. И. Панин ва Оренбург генерал-губернатори Рейнсдорп сингари давлат арбоблари Бухоро хони ва оталиқ номларига махсус хат юбордилар. Мазкур хатларда Русе давлати билан Бухоро хонлиги ўртасида дўстлик ва савдо алоқаларини мустаҳкамлаш ҳамда Бухоро шаҳарида рус савдо идораларини очиш ҳақида сўз юритилган эди. Элчи Мендьяр Бекчурин Оренбург қалъасидан чиқиб Кичик жуз қозоқларига қарашли территория бўйлаб 1780 йилнинг 26 декабрида Бухоро шаҳрига етиб келган. У Россияга борган Бухоро элчиси Эрназар Мақсудовнинг уйига жойлаштирилиб, қаттиқ назорат остида сақланган. Муносабатнинг бундай кескин бўлишига рус элчиси ҳақида шаҳарда тарқаган турли миш-мишлар сабаб бўлган²⁰.

Шунинг учун ҳам элчи Мендьяр Бекчурин шубҳа остига олиниб, унга шаҳарда бемалол юриш ва кишилар билан суҳбатлашишга йўл қўйилмаган. Рус элчиси ҳақида турли гапларнинг тарқалишига Россияга борган элчи Эрназар Мақсудов томонидан Бухорога юборган хати сабаб бўлган эди. Хатда Рус элчиси Бухорога келган тақдирда уни қаттиқ назорат остига олиниши кўрсатилган эди²¹. Афтидан, Россияда Эрназар Мақсудов рус элчисини Бухорога бориш сабабларини англаган бўлса керак. Чунки, ҳақиқатдан ҳам Мендьяр Бекчуриннинг зиммасига савдо масалаларини ҳал этиш билан бирга, хонлик тўғрисида иқтисодий ҳарбий маълумотлар тўплаш ҳам топширилиб, ташқи ишлар коллегияси махфий экспедициясининг инструкцияси билан таъминланган эди²².

Элчи Мендьяр Бекчурин фақат бир маротаба хон ҳузурини кўришга муваффақ бўлган. Бу учрашув 1781 йил

²⁰ Архив внешней политики России, ф. «Сношение России с Бухарой», д. 10, л. 15.

²¹ Уша жойда, л. 14.

²² Уша жойда, д. 10, л. 14.

нинг 1 январида юз берган. Бунга тегишли ҳужжатлар ўша вақтларда Бухоро хонлигида элчиларни қабул қилиш маросими ва тартиблари ҳақидаги маълумотларни беради. Ҳужжатларда қайд қилинишига кўра, Шегаул тўрт отлиқ кишилар билан элчини хон қароргоҳига кутатиб борган. Улар ҳар икки томонига 5 минг қўшин ва 30 минг аҳоли саф тортиб турган кўча бўйлаб юриб қалъа олдидаги кўприкдан ўтганларидан кейин Шегаул элчининг отини етаклаб қалъа ичига кирган. Бу йўлда ҳам икки тарафда хон саройига тегишли нуфузли кишилар турган. Хон қабулхонасига яқинлашилганда элчи отдан туширилиб, Эрон гиламлари, шолчалар ва деворлари эса зарҳалли парчалар билан безатилган хонага киритилган. Хонада хон ва унинг маслаҳатчилари ҳамда руҳонийлар бўлганлар. Хон оқ савсар пўстин ва телпак кийган, ханжар таққан ҳолда унчалик баланд бўлмаган ва зарҳалли парчалар билан безатилган тахтда ўтирган. Элчиларни қабул қилиш бошлиғи жарчи боши Мендьяр Бекчуринни хондан 3 газ масофа берида тўхтатиб, ундан хон номига олиб келинган хатни олган. Шу онда Мендьяр Бекчурин хон томонидан Россияга икки маротаба элчи юборилганлиги учун император олий ҳазратларининг миннатдорлигини хонга маълум қилган. Шундан сўнг хат хоннинг чап томонида ўтирган Юденичга, сўнг Дотгоҳга ва бундан Иноқга узатилган. Иноқ эса хатни хон ёнида ўтирган Қушбегига ва бундан хонга узатилган. Хон хатни ўз олдида кўйган, шу онда жарчи боши император олий ҳазратлари соғлиги учун дуо қилишликни хондан сўраган. Хон дуо ўқиган, бунга бошқалар ҳам қўшилган.

Оренбург генерал-губернаторидан оталиқ Дониёр номига юборилган хат ҳам баён этилган тартибда унга узатилган. Шундан сўнг Мендьяр Бекчуринни оталиқдан кейинги 7 ўринга ўтқазилган. Уларнинг ўнг томонига 22 кишидан иборат нуфузли руҳонийлар ўтқазилган. Оталиқдан чап томонга эса 18 та руҳоний кишилари ўтқазилган, дастурхонга палов ва қовурилган қўй гўшти келтирилган. Ҳаммага ёғоч қошиқ берилган. Зиёфат вақтида най ва чирманда жўрлигида қадимги аскар ва хонларнинг жасоратини баён этувчи ашулалар айтилган. Зиёфат охирида хон ва бошқа кишилар шаънига ҳам ашулалар айтилган²³. Зиёфатдан сўнг элчи Мендьяр

²³ Уша жойда, д. 10, л. 18—19.

Бекчурин тушган уйга Шегаул бошчилигида кузатиб қўйилган. Қабул маросимида хон ва унинг атрофидаги амалдорлари билан ҳеч қандай музокара бўлмаган. Шунинг учун ҳам элчи хон ва бошқа давлат арбоблари билан суҳбат ўтказилишини бир неча мартаба сўраган. Бироқ унинг бу илтимослари инобатга олинмаган. Бунга элчи ҳақидаги шубҳа билан баробар шахсан императордан хон номига ёрлиқ бўлмаганлиги ҳам сабаб бўлган бўлса керак. Чунки зиёфатнинг эртасига элчи турган уйга оталиқнинг котиби мирза Муниш келиб, хон ва оталиқ номидан икки хат учун миннатдорчилик билдирилиб, шахсан император номидан хонга ёрлиқ юборилмаганлиги сабабини сўраган. Элчи кўрсатилган хатлар императорнинг фармониға мувофиқ ёзилганлигини маълум қилган²⁴. Бироқ, бу жавоб хон ҳукуматиға қаноатлантирмаган. Шунинг учун Мендьяр Бекчуринга олий ҳокимият вакили сифатида эмас, балки Оренбург маъмуриятининг элчиси деб қаралган. Шу боисдан элчи билан иккинчи ва охири учрашувни оталиқ Дониёр олиб борган. Мендьяр Бекчурин,— дейилади архив ҳужжатида,— жавоб хатларини олиш учун оталиқ Дониёр ҳузуриға чақирилган. Бу ерда элчиға 100 Бухоро олтин тангаси ва бир жуфт этик совға қилинган. Қозоқ оқсоқолларига эса биттадан чопон, белбоғ ва қалпоқ берилган. Сўнгра оталиқ элчини махсус хонаға таклиф этиб, министрлар билан биргаликда уни турли мевалар, қовун ва палов билан зиёфат қилган. Зиёфатдан кейин элчиға хоннинг император олий ҳазратлари номиға ёзилган хати топширилган...»²⁵. Бу учрашувда элчи Бухоро шаҳрида рус савдо конторасини очишға рухсат берилишини оталиқдан сўраган. Бироқ оталиқ савдо конторасиз ҳам савдо ни ўсиб боришини таъкидлаб, элчининг илтимосини рад этган²⁶. Шу билан ҳар икки томон ўртасидаги суҳбат тугаган. Шу куни элчи ҳузуриға «Оталиқ номидан» меҳтар, яъни савдо-сотиқ директори Россиянинг ҳамма шаҳарларида Бухоро савдогарларига ҳеч қандай тўсиқсиз савдо қилишларига рухсат берилишини сўраб келган. Бунга элчи: «Бухороликлар Россия тарафидан ҳурмат ва барча соҳаларда адолатни кўришлари мумкин»,— деб

²⁴ Архив внешней политики России, ф. «Сношение России с Бухарой», д. 10, л. 19.

²⁵ Уша жойда, л. 21.

²⁶ Уша жойда, л. 21.

жавоб қилган²⁷. Меҳтарнинг сўрови асосли эди, чунки Рус ҳукумати 1755 йилда Урта Осиё савдогарларига Оренбург, Троицкий ва бошқа чегара жойларидагина савдо қилиш ҳуқуқини берган эди. Уларга Россия савдогарларининг манфаатлари кўзланган ҳолда ички шаҳарларга боришларига рухсат этилмаган. Урта Осиё савдогарларига бу жойларга борган тақдирда қўшимча равишда бож тўлашлари лозим эди. Бу ҳолат уларни фойда қилишига йўл қўймасди. Фақат олтин, кумуш ва қимматли тошлар билангина Москва ва Санкт-Петербургда божсиз савдо қилишга рухсат этилган. Бироқ бу тартиб ҳам 1763 йилда бекор қилинган эди.

Элчи Мендьяр Бекчуриннинг фаолияти оталиқ ва Меҳтар билан учрашиши билан тугалланди. У Бухорода бўлган вақтида ўз зиммасига юклатилган асосий вазифалардан бири — хонлик тўғрисида айрим маълумотлар олишни бажарди. Ушбу маълумотларда ёзилишича, Бухоро шаҳри девор билан ўралган бўлиб, 12 та гиштли дарбозаси бўлган. Қалъа дарбозасининг олдида мисдан ясалган 5 та катта тўп, 8 та кичик тўп қўйилган. Хон қўшинларининг сони 40 000 кишидан иборат бўлиб, хон ва оталиқ ихтиёрида 3000 кишилик асирлардан ташкил этилган ёлланма қўшин бўлган. Элчи Бухорода оталиқ Дониёрнинг ўғли Шомуродбек усталарга икки ва уч оғизлик отувчи қурол ясашликни буюрганлиги ҳақида ҳам маълумот берган²⁸.

Шаҳарда 10 минг хонадон, 360 та катта мачит ва 30 та мадраса бўлган: «Мадраса ва мачитлар яхши йўлга қўйилган ва таъминланган: йирик фабрикалар бўлмай, ҳар ким ўз хоҳишича ипакчилик ва газламачилик билан шуғулланган. Кишилар ўз уйларида бўз ва хом сурп тўқиш билан шуғулланган». Регистон майдо-нидаги дўконларда турли моллар билан савдо қилинган. Бухорога Эрон, Ҳиндистон ва Афғонистондан савдогарлар қатнаб турганлар. Хонлик қўл остида 20 минг аҳолиси бўлган Шаҳрисабз, шунингдек Қарши бўлиб, бу ерда хонлик кўп миқдорда порох ва 200 тўплар сақлаган²⁹.

²⁷ Архив внешней политики России, ф. «Сношение России с Бухарой», д. 10, л. 21 б.

²⁸ Уша жойда, л. 22.

²⁹ Архив внешней политики России, ф. «Сношение России с Бухарой», д. 10, л. 20, 22.

Бу вақтда хон ҳокимияти анча заифлашган бўлиб, хонликда асосий ролни оталиқ ўйнаган. Оталиқ хонни тахтдан маҳрум этишга ҳам қодир бўлган³⁰. Элчининг Сирдарё ва Амударё ҳақидаги фикрлари ҳам диққатга сазовордир. Унинг кўрсатишича, «Сирдарё атрофидаги ерлар унумдор бўлиб, у ерларда қорақалпоқ ва қозоқлар дончилик ва турли сабзавотларни етиштириш билан шуғулланганлар. Сирдарё ва ундан оқиб чиқадиган Қуван ирмоғи балиқларга жуда бой бўлиб, дарё орқали Хива, Қўнғирот ва у ердан Амударё орқали Балх, Қундуз, Бадахшон ва бошқа жойларга, жумладан, Ҳиндистон областларига бориш мумкин. Амударё катталиги жиҳатидан Волгадан қолишмайди. Кўрсатилган халқлардан турли моллардан ташқари кемаларда Бадахшоннинг лаъли ва феруза сингари қимматли тошларини ҳам келтириш мумкин. Сирдарёдан эса Туркистон, Тошкент ва Қашқарга кемада бориш қулай. Бу жойлардан дармона уруғи ва бошқа моллар Россияга келтирилиб турган.

Қўнғирот ва хиваликлар Бухородан олган молларини Амударё ёқасида кемаларга юклаб Орол денгизи томонга ва бу ердан Сирдарёнинг қуйилишига олиб борадилар. Бу жойда савдогарлар ўз молларини туяларга ортиб Оренбург ва Астрахань томонларга йўл оладилар³¹. Бинобарин, элчи Аму ва Сирдарёларни Ўрта Осиё хўжалигида ва айниқса, савдода тутган муҳим ўрнини яхши англаган. Шуниси характерлики, элчи Аму ва Сирдарёлардаги савдода Рус давлатининг мавқеини ўрнатиш масаласини қўяди ва бунга эришмоқ учун Сирдарёнинг ўнг қирғоғидаги Учиргин номли жойда ҳарбий қалъа, расталар, божхона ва суд идоралари ташкил этишни таклиф қилади. Унинг фикрича, ҳарбий қалъанинг қурилиши Рус давлати учун катта иқтисодий ва сиёсий фойда берарди, Чунончи, карвонларни кўчманчилар томонидан таланишига барҳам берилиб, Россиянинг Ўрта Осиё шаҳарлари ва бошқа жойлар билан савдо алоқаси ривожланарди. Бундан ташқари, иқлим шароитининг қулайлиги туфайли келажакда у ерларда ғаллачилик, боғдорчилик, шоликорлик ва пахтачиликни ривожлантириб, уни Рус давлатининг жуда катта бойлик манбаига айлантириш мумкин эди. Шунингдек, элчи бў-

³⁰ Уша жойда, л. 20.

³¹ Оренбург область давлат архиви, ф. 6, оп. 10, д. 494, л. 111.

лажак ҳарбий қалъага яқин жойлардаги олтин, кумуш, мис, қўрғошин ва қимматли тош конларини ишга солиш билан Рус давлати катта фойда олиши мумкинлигини ҳам уқтириб ўтган эди. Элчи ҳарбий қалъа қурилгандан сўнг у ерга қашшоқлашган қозоқ ва бошқа кўчманчиларни, мишар, тептер сингари Башқирияда яшовчи ерсиз кишиларни ҳамда русларни ўрнаштириш мумкинлигини кўрсатган. «Бу ажойиб жойда,— деб ёзади элчи,— тинчлик ўрнатилиши билан барча Бухоро областлари (Урта Осиё ерлари — X. 3.) ва Балх, Кобул, Бадахшон, Ҳиндистон, Кашмир, Эроннинг бир қисми ва Сирдарёнинг юқори оқимида жойлашган шаҳарларни савдога жалб қилиш мумкин. Шундан сўнг қалъадаги қўшинни зарурий нарсалар билан таъминлабгина қолмай, балки бундан Рус давлати кўп даромад олиши аёндыр. Бухоро томонидан эса қаршилик бўлмайди. Чунки, хон ихтиёрида ҳаммаси бўлиб 12 минг қўшин бор, холос. Вақти келиб бу барча Осиё мамлакатлари Россия қўл остида бўлиши мумкин»³².

Шундай қилиб, элчи Учиргинда ҳарбий қалъа қуриш истиқболларига тўхтаб, ундан Рус давлатига келадиган иқтисодий ва сиёсий фойдаларни баён этиб берган. Бу жойда Оренбургга ўхшаш шаҳар барпо қилиниши керак эди. Бу Сирдарё қалъасига имтиёзлар берилиши ва у императорнинг бевосита назоратида бўлиши лозим эди.

Элчи кўрсатилган қалъани қуришни Оренбург генерал-губернатори князь Волконскийга топширилиши, бу ишда ўзининг уч ўғли билан бирга фаол қатнашишга тайёрлигини ҳукуматга маълум қилди³³. Элчи Оренбургга қайтиб келгандан сўнг Бухородан олиб келган хатларни маҳаллий ҳокимиятга топширди. Бухоро хони Абулғози Муҳаммад Баҳодирхон ўзининг императорга ёзган хатида асосан уни мақташ билан чегараланиб, Эр-назар Мақсудовни Россия орқали Туркияга боришни яхши уюштирганлиги учун рус ҳукуматига миннатдорчилик изҳор қилган. Шунингдек, хатда умумий тарзда қадимий ўзаро дўстлик ва савдо алоқаларини давом эттириш уқтириб ўтилган эди³⁴. Оталиқ Дониёрнинг Н. И. Панинга ёзган хати ҳам шу тарзда ёзилган бўлса-да, бироқ унда савдо масалаларига кўпроқ ўрин берилган. У карвон йўлларидаги хавфсизликни таъминлаш ва сав-

³² Оренбург область давлат архиви, ф. 6, оп. 10, д. 494, л. 112.

³³ Уша жойда, ф. 6, оп. 10, д. 494, л. 113.

дони кучайтириш йўлида куч-ғайратини сарфляяжагини билдирган. Шу билан бирга: «Сизнинг хатингизда,— деб ёзади оталиқ,— савдони кучайтириш икки буюк давлат манфаатларига мос тушиб, мамлакат ва халқни бойишига олиб келишини гапиргансиз. Мен Сиз жанобни бу фикрингизни адолатли ва ҳар икки давлатга фойдалилигини англаган ҳолда олло таолонинг паноҳидаги бу ернинг узоқ жойларига ва 92 уруғдан иборат ўзбек халқига 3—4 ой мобайнида борадиган кадоган, канкорон, Менки, Қозоқ, Туркман, Балх, Бадахшон, Қант, Қўлоб, Қўқон, Хоразм, Тошкент ва менинг азиз давлат паноҳимга қарашли турли қишлоқ аҳолисини ҳаммасига маслаҳатлашиш учун хат юбордим, бу хатга жавоб кутмоқдаман. Жавобни олганимиздан сўнг Сиз жанобга у ҳақда тўла хабар қиламан. Ўзбек халқига келганда, шунини маълум қиламанки, у сон жиҳатидан сон-саноксиз бўлиб, уларда шундай ҳуқуқ ва интизом борки, бирортаси бир-бири билан маслаҳатлашмай ишга киришмайди. Мен шу боисдан бу фойдали ишни амалга ошириш учун уларга ўзимнинг махсус фикримни юбордим»³⁶.

Бу хатдан хон ҳокимияти Чор ҳукуматининг савдо конторалари очиш ҳақидаги таклифини ошкора рад этишни лозим топмай, уни хонликка қарашли ҳамма жойларда муҳокама этиш йўли билан ҳал бўлишини маълум қилиш билан чегараланганлиги маълум бўлади. Шубҳасиз, бу ерда хон ҳокимияти рус ҳукуматининг таклифини амалга оширмасдан, подшо ҳукуматининг Бухорога суқилиб кириши ва савдода Россия савдогарлари мавқеини оширишликка йўл қўймасликни назарда тутган.

Оталиқ Дониёр Н. И. Панин ва канцлер И. А. Остерманга ҳам ўз номидан хат юбориб, улардан бухоролик мулла Аваз Бердиев номли кишига 3 минг пуд мис сотилиши учун императордан рухсат берилишини ва бунга ёрдам қилишларини илтимос қилган³⁸.

Оталиқ Дониёр Оренбург генерал-губернатори Рейнсдорпга ҳам хат йўллаб, унга хат юборилганлиги ва яхши тилаклари учун ўз миннатдорчилигини изҳор қилган³⁷.

Шу равишда рус элчиси Мендьяр Бекчуриннинг фао-

³⁴ Архив внешней политики России, ф. «Сношение России с Бухарой», д. 10, л. 41—42.

³⁵ Уша жойда, д. 10, л. 24—25.

³⁶ Уша жойда, л. 54—55.

дияти тугалланган эди. У Бухоро билан Оренбург ўрта-сидаги алоқа йўлининг табиати ва хусусиятлари ҳақида батафсил маълумотларни ҳам тўплаган. Демак, Мендьяр-Бекчуриннинг Бухорога қилган сафари гарчи савдо алоқасида амалий чоралар кўрилишига олиб келмаган бўлса-да, ҳар икки томонни бир-бири билан фикр алмашишида ва танишишида маълум роль ўйнаган. Элчи томонидан тўпланган маълумотлар ва унинг Урта Осиё тўғрисидаги мулоҳазалари Россияда бу жойлар ҳақидаги тасаввурнинг анча бойишига олиб келган. Унинг маълумотлари Бухоро хонлиги ва бошқа айрим жойларнинг тарихини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади³⁸.

1783—1785 йиллар давомида Бухородан элчилар келганлиги маълумдир. Бироқ, С. В. Жуковскийнинг кўрсатишича, бу элчилар тўғрисида ҳужжатлар сақланмаган. Шу нарса маълумки, Ташқи ишлар коллегиясининг таржимони Ефремов «Бухоро элчиларини» Оренбургга кузатиб бориш учун таржимон сифатида тайинланган³⁹. Айрим архив ҳужжатларининг кўрсатишича, 1786 йили Уфага минг боши Хўжа Муҳаммад Шариф бошчилигидаги юз боши Эшдавлат Абдуллаев ва Хўжа Авазлардан иборат Бухоро элчиси келган. Элчиларнинг 8 кишидан иборат хизматчилари ҳам бўлган. Бизда бухороликларнинг ёрлиқлари ва уларнинг кузатган мақсадлари тўғрисида маълумотлар йўқ. Улар Уфадан Оренбургга, у ердан Москва орқали Санкт-Петербургга император билан учрашиш учун келганлар ва Оренбург орқали ўз ватанига қайтиб кетганлар.

Шу нарса маълумки, Чор ҳукумати Бухоро элчиларига йўл харажатлари тўлаган ва от-аравалар билан таъминлаган. Уларга 5 кишидан иборат кузатиб юрувчи

³⁷ Уша жойда, л. 58—59.

³⁸ Оренбург генерал-губернаторининг императорга юборган докладада Мендьяр Бекчурин солдат оиласидан бўлиб, 1760 йилдан буён давлат хизматида бўлган. У Оренбург маъмурияти томонидан махсус топшириқлар билан юборилган. Шунингдек, у 1774 йилда бошқирлар қўзғолони вақтида у ерга жўнатишган. У бу ерда қўлдан ярадор бўлган, сўнгра унга хон унвони берилиши муносабати билан қозоқ султони Аблай ҳузурига юборилган. 1780 йилда эса Бухорога жўнатишган эди. Губернатор Мендьяр Бекчуриннинг баён этилган хизматлари учун унга титуляр советник унвони берилишини императордан сўраган. Бу таклиф қондирилган (қаранг: Архив внешней политики России, ф. «Сношение России с Бухарой», д. 10, л. 61—62.)

³⁹ С. В. Жуковский, «Сношение России с Бухарой и Хивой» за последнее трехсотлетие» Петроград, 1915, стр. 91.

ҳарбийлар биркитилган эди⁴⁰. Бу кузатувчилар бошлиғига элчининг ҳар бир хатти-қаракати ва сўзини кузатиб бориш топширилган. Натижада айрим маълумотлар олишга ҳам эришилган. Шу маълумотлардан маълум бўлишича, Бухоро элчиси хонликда кичик ва катта ўт очиш қуроллари кўплаб ишлаб чиқаришга катта куч сарфланаётганлигини, оталиқ Доннёр ҳунармандларни 5 йил муддат билан солиқлардан озод этганлигини айтган⁴¹.

Элчи, шубҳасиз, бу гал ҳам асосан савдо масаласи бўйича Россияга келган. Бироқ, зарур материалларнинг йўқлиги унинг фаолиятини ёритиш имконини бермайди. Бухоро хонлиги ўзининг рус молларига бўлган талабни қондириш ва Урта Осиё молларини сотиш мақсадида рус давлати билан алоқани кучайтириш йўллари излаб, бирин-кетин у ерга ўз элчиларини юбориб турган. Чунончи, 1790 йили ҳам Оренбургга Бухородан элчи келганлиги маълумдир. Шувиси характерлики, элчи ва ҳамроҳларининг ҳаммаси мансабдор кишилардан иборат эди. Элчи бошлиғи минг боши Тўқсабо Нурмуҳаммад, юз бошилар: Бобоқул, Абдусамат, Хўжа Ботир; эллик боши Эшбой, Оролбой; ўн боши Хоназар ва 4 хизматкор бўлиб, 9 аравага 19 от қўшилган ҳолда Санкт-Петербургга жўнатилган эди⁴².

Пойтахтда элчи ва ҳамроҳлари даставвал вице-канцлер томонидан қабул қилинган. Қабул маросими олдинги саҳифаларда кўрсатилганидек, махсус элчилик қоидаларига тўла риоя қилинган ҳолда уюштирилган эди⁴³. Учрашув вақтида элчи Бухоронинг императорга юборган ёрлиғи ва саломини топширган. У император билан учрашиш истагини вице-канцлерга маълум қилган.

Элчининг пойтахтдаги иккинчи учрашуви Ташқи ишлар коллегиясининг раҳбар ва бошқа масъул ходимлари билан бўлган. Чунончи, у граф Безбородко томонидан қабул этилган ва меҳмон қилинган эди. Пировардида, Бухоро элчиси ҳукумат саройида император томонидан қабул қилинган. «1790 йилнинг 22 сентябрида, як-

⁴⁰ Архив внешней политики России, ф. «Сношение России с Бухарой», д. 1, л. 1.

⁴¹ Уша жойда, д. 3, л. 4.

⁴² Уша жойда, д. 3, л.

⁴³ Уша жойда, л. 1.

шанба кунни император олий ҳазратлари черковдан қайтаётганида вице-канцлер кузатувида бухоролик Нурмуҳаммад Тўқсабо унинг ҳузурда ҳозир бўлди. Элчи ўзининг шахсий кийими ва мусулмонлар одатига кўра бошида салласи бўлгани ҳолда таъзим билан салом бергандан кейин, император олий ҳазратларининг қўлини ўпиш учун эгилди»⁴⁴.

Хон ўз ёрлиғида император ва рус давлатини мақтаб, сўнгра Россия билан Туркия ўртасидаги уруш тўғрисида ўз фикрини билдирган. У областларни босиб олиш учун қилинган рус-турк уруши орқасида кўп одамлар қирилганлиги ва шаҳарлар хонавайрон бўлганлигини ёзган. Шу боисдан хон уруш ўрнига халқ ва давлат фаровонлиги учун оқилона ва адолатли ишларни амалга ошириш афзаллигини уқдириб ўтган. Хуллас, хон уруш ўрнига ер юзидаги зарарли ва зиёнли ишларни йўқ қилиб ташлаш ҳар бир давлат бошлиғининг муқаддас бурчи эканлигини баён этган.

Хон Туркиянинг Россияга қарши уруш очишни сўраб унга мурожаат қилганлигини ҳам императорга маълум қилган. «1774 йилда, — ёзилган ёрлиқда, — улур халифа ва подшоҳ бизга бир неча маротаба фармонлар юборди. Бунда шундай дейилган: «Ҳозирда мен Россия билан уруш олиб бормоқдаман, шунинг учун сиз ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман ва бошқа қўшинингиз билан биргаликда шарқ томондан Россияга қарши уруш очиб, уни хонавайрон қилишга ҳаракат қилинг». Тўғри, унинг бу фармони Муҳаммад пайғамбарнинг кўрсатмасига тенгдир. Бироқ, биз ўзимизча ўйлаб ва буни ҳар икки давлат (Россия ва Туркия — Ҳ. 3.)га баробар таққослаб, буларни ўзаро душманчиликни йўқ қилишларига чақиришга қарор қилдик»⁴⁵. Шунинг учун ҳам хон ўз ёрлиғида Туркиянинг уруш очиш тўғрисидаги таклифини қабул қилмаганлигини баён этган.

Кўриниб турибдики, Бухоро хони Россия ва Туркия ўртасида воситачилик қилишга ҳаракат қилган. Ёрлиқда савдога тегишли масалалар ҳам кўтарилган. «Мақсадимиз, — дейилган ёрлиқда, — биз ва Россия кишиларининг йўлда хавфсизлигини таъминлаш ва ҳар икки давлатнинг манфаатларига мувофиқ шартнома тузишдир.

⁴⁴ Уша жойда, л. 8.

⁴⁵ Уша жойда, д. 3, л.

Шундай бўлсинки, бухоролик ва самарқандликлар бутунлай хавф-хатарсиз Москва ва Петербургга бориб, ҳеч қандай тўсқинликсиз ва эркин равишда савдо қилсинлар. Бундан ташқари бизнинг халқимиз император олий ҳазратларидан қуйидагиларни сўрайди: Россиянинг чекка ўлкаларида савдо қилувчи кишиларимиз хафа қилинмоқда, чунончи, Астраханда уларнинг молларидан сифати, кўриниши ва нималигидан қатъий назар, бешдан бир бўлак, яъни юздан 20; Оренбургда эса ўндан бир бўлак, яъни юздан ўн процент бож олинади. Ваҳолонки, Бухорода Россия савдогарлари молларидан... олиндиган божнинг миқдори шарият қонунларида кўрсатилганидан ортиқ эмас. Бу бож 40 дан бир бўлак, яъни юздан 2,5 ҳажмида олинади. Шунга мувофиқ, Сиз олий ҳазратлари ҳам нисонпарварлик нуқтан назаридан бухоролик савдогарларнинг молларидан 40 дан 1 қилиб бож олиш ҳақида фармон берсангиз. Бу, Сизнинг подшоҳлигингизнинг шуҳратини оширган бўлур эди»⁴⁶.

Бухоро хони савдонинг самарали бўлишини таъминлаш учун ана шундай амалий тадбирлар белгилашни таклиф этди. Ҳатто бу соҳада ўзаро шартнома тузилишини ўртага ташлади. Хоннинг бож масаласига доир талаби ҳам диққатга сазовордир. Дарҳақиқат, Бухорода савдогарлардан 40 дан бир бўлак ҳажмида бож олинарди. Россияда эса бож миқдори бирмунча ортиқ эди. Бироқ рус савдогарлари йўл хавфлилиги туфайли Бухорога деярли бормас эдилар. Бу ерга татар савдогарларигина айрим вақтларда қатнаб турардилар. Шу туфайли Россия билан Урта Осиё савдоси асосан бухоролик ва бошқа хонлик савдогарларининг қўлида эди. Бироқ улар Россиянинг чекка ўлкаларидагина савдо қилиш ҳуқуқига эга эдилар. Маълумки, бухороликларни Россиянинг ички томонларига қўйишликни элчи Эрназар Мақсудов ҳам рус ҳукуматидан сўраган эди.

Бухоро хони элчи орқали ўзининг ҳокимият тепасига ўтириш жараёнини ҳам императорга маълум қилган, «яъни,— дейилган ёрликда,— давлатимиз ва Турон подшоҳларининг келиб чиқиши ҳақида гапирмоқчиман, эшитинг: Шайбонихон ва Убайдуллахон ўзбек халқи билан Дашти қилчоқ даштларидан Туронга, хусусан, Бухорога келиб, тахтга ўтириб, подшоҳлик қилган вақтларда Ту-

⁴⁶ Уша жойда, д. 3, л. 19.

рон давлатида ҳамма нарсада мўл-кўлчилик бўлган эди. Кейин ўзбеклар Шайбонихонни ўлдириб, ўрнига унинг ўғли ва меросхўри Абулфайзхонни ўтказдилар. Бунинг ҳокимлиги вақтида Эрондан лаънати Нодиршоҳ келиб Туронни эгаллади ҳамда Абулфайзхон ва унинг болаларининг ҳаммасини ўлдирди. Шундан кейин бу авлоддан ҳеч бир эркак қолмади. Пировардида, Бухорони Муҳаммад Раҳимхон эгаллади. У ўлиш олдида мени ўзининг меросхўри деб тайинлади. Бизда, ўзбекларда шундай одат борки, бирор уруғнинг султон авлоди қолмаса, у вақтда уруғ ўзининг яқин одамларидан бирини хон қилиб тайинлайди. Шу тарзда мен Абулфайзхонга қариндош бўлганлигим юзасидан тахтга ўтирдим»⁴⁷.

Бу маълумотларда айрим ноаниқликлар мавжуд, бироқ, улар шу ҳақда гувоҳлик берадики, хон рус ҳукуматига Бухоронинг сиёсий аҳволи ҳақида умумий тушунча беришга уринган. Умуман олганда ёрлиқнинг мазмуни ва мақсади рус давлати билан савдони кучайтиришгина эмас, балки ҳарбий иттифоқ тузиш ҳам эди: «Қадимги вақтлардан бери,— дейилган ёрлиқда,— Турон ва рус давлатлари ўртасида қўшничилик ва дўстлик алоқалари давом этиб келган. Бироқ, кейинги вақтларда бизларнинг ўртамизда дўстона ёзишма ва элчилик бўлмади. Эндиликда бу ҳар икки давлатни ва буларнинг қўшинини бир ҳисоблаб, мени ўзингизнинг ўғлингиз сифатида кўринг, мен эса сизни онам деб ҳисоблайман. Шу асосда ўртамизда бузилмас ва мустаҳкам иттифоқ тузиб, ҳар биримизнинг дўстимизни умумий дўст, ҳар биримизнинг душманимизни умумий душман деб ҳисоблайлик»⁴⁸.

Бухоро хонининг бу таклифига унинг Эрон билан уруш ҳолатида эканлиги сабаб бўлган эди. Шунинг учун ҳам у рус давлати билан ҳарбий иттифоқ тузиб, унинг ёрдамида Эронга қарши урушишни мўлжаллади. Ҳатто Бухоро хони ҳарбий иттифоқни мустаҳкамлаш мақсадида император Екатеринага она-бола тутиниш истагини ҳам изҳор қилди. У ўз хатида Эронга қилган ҳарбий юриши тўғрисида ҳам императорни хабардор қилган: «Ҳаммага маълумки, узоқ вақтлардан буён турли диний мазҳаб туфайли Турон ва Эрон ўртасида ўзаро қаттиқ душманчилик давом этиб келмоқда. Шунинг учун биз

⁴⁷ Уша жойда, д. 3, л. 20.

⁴⁸ Уша жойда, л. 20.

Ўтган йили қўшинимиз билан Эроннинг чет ўлкаси Хуросон областига бостириб кириб, Мовароуннаҳрнинг энг яхши шаҳри Марвни уруш билан эгалладик. Бу жойнинг ҳокими Муҳаммад Хусайнхонни асир олиб, Бухорога келтириб, инсонпарварлик нуқтаи назаридан уни ҳурматладик. Унинг ўрнига Марв шаҳрига Муҳаммад Умар Бейхашни ҳоким қилиб тайинладик, эндиликда эронликлар кўп кучга эга эмас. Худо хоҳласа яқинда Хуросонни ҳам эгаллаймиз. Бу хуш хабарни етказиш учун биз Термиз ҳокими мард сабунжи Нурмуҳаммад Тўқсабони ҳамроҳлари билан юбордик. Бу кишидан бошқа нарсаларни ҳам сўраб оларсиз»⁴⁹.

Демак, Бухоро хони рус давлати билан кенг доирада алоқани мустаҳкамлашга ҳаракат қилиб, душманларга биргаликда қарши курашиш ва савдонинг самарали бўлишини таъминлаш сингари муҳим масалаларни қўйган. Бироқ, ёрлиқни русчага таржима қилинган вақтда унинг оддий қоғозга ёзилганлиги ва унга хон муҳри босилмаганлиги маълум бўлган. Бунинг сабабини элчининг ўзи ҳам айтиб бера олмаган. Одатда ёрлиқлар хон саройида махсус ғилофга солиниб ва муҳрланиб элчига бериларди. Элчи уни очмасдан, борган мамлакатидаги тегишли кимсага топшириши лозим эди. Шу равишда Нурмуҳаммад Тўқсабо ёрлиқни вице-канцлерга берган. Рус ҳукумати ёрлиқнинг махоус қоғозга ёзилмаганлиги ҳамда унда хоннинг имзоси ва муҳри бўлмаганлиги учун Нурмуҳаммад Тўқсабонинг элчилик ваколатини тан олмаслигини унга маълум қилган. Императорнинг розилигига биноан, элчи ўз ҳамроҳларидан баъзиларини янги ёрлиқ келтириш учун Бухорога жўнатиб, ўзи Петербургда қолган. Шу сабабли у пойтахтда 1790 йилнинг 19 августидан то 1792 йилнинг январигача туришга мажбур бўлган эди. Бу вақт ичида элчи ва унинг ҳамроҳлари рус давлати ҳисобига таъминланиб турган. Бироқ у билан Петербургда келган савдогар Файзулла Мақсудовнинг рус ҳукуматига ёзган қўйидаги махфий хати элчига нисбатан шубҳа туғдирган: «Мен қўйида имзо чекувчи умум Россия тахтига содиқлигим юзасидан маълум қиламан.

1. Мен Бухородалигимда Оталиқ ёмон ният билан Россияга аҳволни билиш учун бирор баҳона остида ўз вакилини юбормоқчи эди. Шу мақсадда бу ерга (Петер-

⁴⁹ Уша жойда, д. 3, л. 21.

бургга) келган элчига ҳозирда Россияни Швеция ва Туркия билан муносабатини аниқлаш топширилган, чунки Бухорода гўё Швеция Россиянинг кўп шаҳарларини, Туркия эса Қримни олганликлари ҳақида гап тарқалган. Шу муносабат билан Оталиқ ўз тарафидан (Россияга қарши — Ҳ. З.) душманчилик чораларини кўрмоқчи.

2. Элчи томонидан келтирилган ёрлиқ гарчанд Оталиқ томонидан юборилган бўлса-да, лекин у тўғрисида хон ҳеч нарса билмайди.

3. Булар билан бир қаторда кўрсатилган ёрлиқнинг бир қисми кесиб олиниб элчи ўз қўли билан унга қўшимча киритган. Буни мен жуда ишончли гувоҳдан билдим.

4. Элчи ўз ҳамроҳларини юбориб муҳрланган ёрлиқни келтиришни ваъда қиляпти, лекин бунга ҳеч ишонманг, чунки бундай муҳрли ёрлиқни келтирилиши мумкин, бироқ ундан хон эмас, балки Оталиқни ўзи ҳам бе-хабар бўлади.

5. Оталиқ Россия империясига кўпдан бери душманлик фикрида. Буларнинг ҳаммасини мен умум Россия империясига содиқлигим ва император олий ҳазратларининг марҳум отам (собиқ элчи Эрназар Мақсудов — Ҳ. З.)га кўрсатган илтифотига миннатдорчилик юзасидан гапирмоқдаман. Бу яхшиликларни ҳамиша хотираманда сақлаб, мен император олий ҳазратлари илтифотларига лойиқ бўлишга ҳаракат қиламан. Император олий ҳазратларининг хизматлари учун куч-қувватимнигина эмас, балки ҳаётимни ҳам аямасликка ваъда бераман. Агарда император олий ҳазратларининг чексиз олий ҳимматлари туфайли менга ҳам марҳум отамга берилган унвон тақдим этилса, у вақтда мен Бухоро саройидаги хон ва оталиқнинг ҳамма махфий ишларини буюрилган жойга ҳамиша хабар қилиб туришга тайёрман. Бундан ташқари, менга нимаики топширилса, уни бутун вужудим ва чексиз садоқатим билан бажаришга тайёрман. Шу боисдан сўрайман:

1. Менинг бу ахборотим махфий сақлансин.

2. Агарда император олий ҳазратларининг илтифоти билан менга унвон бериладиган бўлса, то мен Бухорода ишларимни тамомлаб, Россияга ўрнашганимгача бўлган вақт ичида у эълон қилинмасин»⁶⁰.

⁶⁰ Уша жойда, д. 2, л. 31.

Бу сатрлар шу ҳақда гувоҳлик берадики, Бухорода Россия билан хонлик ўртасида низо чиқартириш ва бундан ўз шахсий манфаатлари йўлида фойдаланмоқчи бўлган айрим шахслар бўлган. Ҳатто шундай кишилардан бири, хусусан, 1774 ва 1779 йилларда Россияга элчи бўлиб келган марҳум савдогар Эрназар Мақсудовнинг ўғли Файзулла Мақсудов ўз ватанига хонлик қилиб, Чор ҳукуматига хизмат қилишни бўйнига олган эди. Хон ёрлиғидаги нуқсонлар ва Файзулла Мақсудовнинг берган ахбороти орқасида рус ҳукумати томонидан элчи Нурмуҳаммад Тўқсабога ошкора равишда ножўя гап ёки ҳаракат қилинмаган бўлса-да, лекин унинг тўғрисида шубҳа туғилишига олиб келди. Шунинг учун элчи вице-канцлер И. А. Остерманга махсус хат ёзган: «Худога шукур! Ҳозирда бизнинг хонимиз Эрон ва Турон областларини эгаллаган. У мени 92 уруғли ўзбек халқи, 600 минг кишилик қозоқ ва 52 уруғли аймақлар номидан ҳар икки давлат ўртасида дўстлик ва самимий иттифоқ ўрнатиш учун элчи сифатида юборган, ҳатто биз дўстимиз Туркия султонидан воз кечиб, Сизнинг император олий ҳазратлари билан дўстлашиш ва унинг душманларини душман билишга ўзимизни бағишладик. Шу боисдан Сиз буюк граф ва вазир Россия империяси билан Бухоро хонлиги ўртасида воситачиликни ўз зиммангизга олиб, император олий ҳазратлари ва менинг ҳукмдорим ўрталарида элчилар қатнаб туриши ва мустаҳкам иттифоқ тузилишига ёрдам беринг. Бизнинг хонлигимизга илтифот қилсангиз, у вақтда худонинг марҳаматига ва абадий шон-шуҳратга муяссар бўласиз.

Мен бир ўзбошимча саёқ, ҳожи, хонавайрон бўлган савдогар ёки садақа излаб юрувчи дайди киши эмасман, мен бу ерга элчи сифатида юборилганман. Менинг элчилигим Ҳиндистон ва Туркия империяларига ҳам маълум. Мен ҳар икки давлат фойдаси учун бу ерга юборилганман. Мен келтирган ёрлиқ тўғрисида бирор шубҳангиз бўлса, у вақтда бу ерда ёрлиқ ва мени тутиб туриб, ўз одамларингиздан бир ёки икки кишини менинг ҳукмдорим ҳузурига жўнатиб, ўз мўлжалингни ёрликни келтиришингиз мумкин. Шунда сиз шубҳадан, мен эса ҳижолатдан қутулардим»⁵¹.

Император кўрсатмасига мувофиқ Бухоро элчисининг ёрлиғи ва унинг ваколатини аниқлаш масаласи бўйича

⁵¹ Архив внешней политики России, ф. «Сношение России с Бухарой», д. 2, л. 94.

ўтказилган кенгашда элчи томонидан ўз кишиларини Бухорога юбориб, янги ёрлиқ келтирилиши ҳақида қарор қабул қилинди. Шунингдек, кенгаш фурсатдан фойдаланиб, руслардан бир кишини Бухорога кетувчиларга қўшиб юбориш ва шу билан хонлик тўғрисида маълумотлар тўплашни кўрсатиб ўтди⁵². Шундан кейин элчи ўз ҳамроҳларидан икки кишини Бухорога жўнатган. Айрим маълумотларга кўра, Иван Ильия номли киши ҳам рус маъмурияти томонидан бухороликларга қўшиб юборилган. Элчининг одамлари учта хат билан Бухородан Санкт-Петербургга қайтиб келганлар. Бу хатлар элчи томонидан вице-канцлер И. А. Остерманга топширилган. Улардан бири император тахти меросхўри шаҳзода Павелга хон Амир Ҳайдархоннинг юборган хати эди. Хатда шаҳзодага энг яхши тилаклар тиланиб, рус давлати баландпарвоз сўзлар билан мақталади. Шу билан бирга хон ўзи ва ота-боболарининг қандай қилиб тахтга чиққанликларини қисқача баён этган⁵³.

Шундай қилиб, Бухоро хони ёрлиқни шахсан императорга эмас, балки шаҳзодага юборган. Оталиқ Шоҳмуродбек бунинг сабабига тўхтаб, «иккинчи маротаба ёрлиқ ёзиш биз учун уят бўлиб, дўст-душманларимиз олдида ноқулай аҳволда қоламиз» деб кўрсатган эди⁵⁴. Бинобарин, бир элчи орқали икки маротаба давлат ёрлиғи юбориш ўша замон элчилик қоидаларига мутлақо зид келган. Оталиқ рус ҳукуматига яна шуни қатъий равишда ёздикки, «бизнинг ёрлиғимиз бор, бизнинг элчи Нурмуҳаммад Тўқсабо қаҳрамон, жасур ва машҳур ўзбек бошлиқларидан бири ҳамда ишончли ва содиқ кишимиз. Шунинг учун уни элчи сифатида тан олинг»⁵⁵.

Бу иккинчи хат оталиқ томонидан генерал-губернатор О. А. Игельстромга юборилган. Хатда элчи Нурмуҳаммад Тўқсабо томонидан келтирилган ёрлиқдаги масалалар такрорланади. Унда «қадимги вақтлардан буён Турон ва Дашти қипчоқ давлатлари Россия билан қўшничилигини» ҳамда хон ҳокимиятининг мақсади ҳар икки томон ўртасидаги алоқаларнинг самарали бўлишини таъминлаш лозимлиги ёзилган. Шунингдек, хатда ақлли

⁵² Архив внешней политики России, ф. «Сношение России с Бухарой», д. 2, л. 81.

⁵³ Уша жойда, д. 2, л. 197.

⁵⁴ Уша жойда, л. 202.

⁵⁵ Уша жойда, л. 197.

ва тадбирли руслардан бирини Бухорога, бу ердан шунга ўхшаш кишини Москвага доимий вакил сифатида юборилиши таклиф этилади. Унда савдога тегишли фикрлар ҳам баён этилган⁵⁶.

Бинобарин, савдо ва элчилик муносабатларига доир муҳим масалалар оталиқнинг хатида ўз ифодасини топган. Бу бежиз эмас эди. Бу вақтда хоннинг ҳокимиятдаги роли жуда заиф бўлиб, мамлакатни идора қилиш ва умуман олий ҳокимият оталиқ қўлида эди. Бу ҳолни рус ҳукуматига маълум қилиш мақсадида руҳоний бошлиқлари, сарой амалдорлари ва бошқа ҳукмрон доиранинг йирик вакиллари ўзлари тузган акт текстини ҳам Санкт-Петербургга юборган эдилар. Бу акт олий ҳокимият оталиқ Шоҳмуродбекка топширилганлигини тасдиқловчи ҳужжат сифатида жўнатилган эди. Ҳужжатга 50 га яқин руҳоний бошлиқлари ва амалдорларнинг шахсий муҳрларини босган эдилар. Унда оталиққа қайси тарзда олий ҳокимият топширилганлиги баён қилинган⁵⁷.

Кўрсатилган учала хат вице-канцлер томонидан императорга ва унинг кўрсатмасига биноан махсус кенгашга топширилди. Кенгаш хатларни кўриб чиқиб, ҳақиқатан ҳам Нурмуҳаммад Тўқсабо Бухоро ҳукумати томонидан элчи сифатида юборилганлигини тан олади. Бироқ, шахсан император номига хон томонидан иккинчи мартаба ёрлиқ бўлмаганлиги туфайли кенгаш Нурмуҳаммад Тўқсабони император саройи томонидан элчи сифатида таниш мумкин эмас деган қарор чиқарди⁵⁸.

Кенгаш генерал-губернатор Игельстромга элчи орқали ўз номидан Бухорога махсус жавоб хати юборишни топширди. Бу хатда Нурмуҳаммад Тўқсабонинг элчи сифатида тан олинмаганлиги сабабини ҳамда императорнинг Бухорога нисбатан ҳурмат ва хайрихоҳлигини ёзиш кўрсатилди. Шунингдек, хатда Оренбургда маҳаллий маъмурият ҳузурнда Бухородан савдо вакили сифатида бир кишининг тайинланиши ҳамда музокаралар олиб бориш истаги бўлса, у вақтда элчихона ёрлиғи билан юборилишини уқдириб ўтиш буюрилди. Бундай элчилар келган тақдирда, улар император саройи томонидан мамвуният билан қабул қилиниши ҳам кўрсатилди⁵⁹.

⁵⁶ Архив внешней политики России, ф. «Сношение России с Бухарой», д. 2, л. 200.

⁵⁷ Уша жойда, д. 2, л. 204.

⁵⁸ Уша жойда, д. 2, л. 239.

⁵⁹ Уша жойда, л. 85.

Кенгаш Нурмуҳаммад Тўқсабо ва унинг ҳамроҳларини элчилар қатори таъминлаш ва унга совға тақдим этишни мақсадга мувофиқ деб топди⁶⁰. Бу билан Бухоро хонлиги билан алоқани бузмаслик назарда тутилган эди.

Шу равишда Бухоро элчиси ўз ватанига қайтган. Шундай қилиб, кўрдикки, рус ҳукумати Россияда божларни камайтириш ва ҳарбий иттифоқ тузиш ҳақидаги Бухоро хонлиги томонидан қўйилган нозик масалани кўриб чиқиш ва унга жавоб қилишдан бош тортиб, ёрлик баҳонаси остида элчи билан музокара бошлашга йўл қўймади. Бундай қилишдан мақсад, шубҳасиз, Россия савдогарлари ва давлат хазинаси манфаатларига путур етказмаслик эди. Шу сабабли Бухоро хонлиги сўраганидек, бож миқдори камайтирилмади ҳамда Москвада эмас, балки савдо вакилини Оренбургда тайинлашга рухсат этилган эди. Рус ҳукумати Туркия ва, айниқса, Эрон билан алоқани бузмаслик нуқтаи назаридан Бухоро хонлигининг иттифоқ тузиш ҳақидаги таклифини жавобсиз қолдирган, чунки Бухоро хонлиги Эрон билан уруш ҳолатида эди. Шунга қарамасдан, Бухоро хонлиги рус давлати билан элчилик ва савдо алоқаларини кучайтиришга қаратилган музокарани давом эттириш сиёсатини тўхтатмади. Шу нуқтаи назардан 1795 йили Россияга Эшмуҳаммад Бойкишиев бошчилигида элчи юборишга қарор қилинди. Унга 18 кишидан ибораг қуйидаги ҳамроҳлар биркитилди.

№	Исми ва фамилияси	Мансаби ва вазифаси
1.	Эшмуҳаммад Бойкишиев	Девонбеги, элчи бошлиғи
2.	Мирзамуҳаммад Эшмуҳаммад	Элчининг ўғли
3.	Отаниёз Раҳимжонов	Беш юзбоши
4.	Абдуллажон Ҳасанбоев	•
5.	Иброҳим Абдуллаев	Гвардия бошлиғи
6.	Шермуҳаммад Дўстмуҳаммедов	Юз боши
7.	Соли Раҳимжонов	•
8.	Назирбек Эшмуҳаммедов	•
9.	Соат Раҳмонқулов	Эллик боши
10.	Ашир Муҳамедов	•
11.	Ниёз Абдуллаев	•
12.	Юсуф Маҳмудов	Ҳн боши
13.	Аҳмад Раҳматуллаев	•

⁶⁰ Уша жойда, л. 242—243.

№	Исми ва фамилияси	Мансаби ва вазифаси
14.	Отаниёз Ҳамдамов	Хизматкор
15.	Сами Бердиев	.
16.	Шоберда Муслимов	.
17.	Худойберди Муминов	.

Кўриниб турибдики, Бухоро элчилари составининг ҳаммаси мансаб эгаларидан ташкил топган⁶¹. Шунингдек, улар орасида бир лашкар боши ҳам бор. Элчи ва унинг ҳамроҳлари хазина ҳисобига йўл харажатлари ва от-аравалар билан таъминланган ҳолда Оренбургдан Санкт-Петербургга юборилди. Бу ерда Бухоро элчисига иззат-икром кўрсатилиб, биринчи маротаба у вице-канцлер томонидан қабул қилинган. Учрашув вақтида ташқи ишлар коллегиясининг масъул ходимлари ҳам ҳозир бўлганлар. Қабул маросими олдинги саҳифаларда кўрсатилган қатъий қоида бўйича ўтказилган. Бу учрашувда Бухоро элчиси хоннинг император Екатерина II номига юборган ёрлиғини вице-канцлерга топширган⁶². Ерликда Россия империясига қарашли йирик ўлка ва областлар бирма-бир баён этилгандан кейин, рус давлати ва император шаънига тегишли мақтов сўзлари бошланган. Сўнгра ёрликда, Бухорода Маъсумхоннинг тоғаси Раҳимхон ҳукмронлиги вақтидан буён «ҳар икки буюк давлат, хусусан, Россия ва Турон мамлакатлари табаалари ўртасида савдонинг анча кучайганлиги» уқдириб ўтилган⁶³. Кейин, айрим сиёсий масалалар устида, хусусан, рус-турк уруши вақтида Бухоро хонлигининг тутган позицияси баён этилган, маълумки, хон бу тўғрида элчи Муҳаммад Тўқсабо орқали юборган ёрликда ҳам ёзган эди.

Хоннинг ёзишича, Туркия султони Бухоро хонлигини Россияга қарши уруш очишга чақирган. «Бироқ,— дейлади ёрликда,— қадимги дўстлигимизга риоя қилган ҳолда ўйлаб, шундай хулосага келдикки, сизлар икки давлатнинг буюк ҳукмдорлари жаҳолат оловини сабрқаноат суви билан ўчириб, тинчлик йўли билан урушни тўхтатишингиз зарурдир. Бунинг натижасида икки давлат табаалари ва савдогарлари ўзаро бемалол савдо қиладилар. Худога шукурки, бу ниятимиз юзага чиқиб,

⁶¹ Архив внешней политики России, ф. «Сношение России с Бухарой», д. 1, л. 22.

⁶² Уша жойда, л. 73.

⁶³ Уша жойда.

сизлар, буюк давлатларнинг ҳукмдорлари ярашдингизлар ва ўзаро алоқалар очилди. Бундан биз жуда хурсанд бўлдик, чунки яхши ният эшиги биз томондан очилган эди»⁶⁴. Бу сатрлар шу ҳақда гувоҳлик берадики, Бухоро хонлиги Россия билан дўстликни эътиборга олган ҳолда, унга қарши уруш очишдан бош тортиб, ҳар икки томон ўртасида тинчлик ўрнатиш тарафдори бўлган. Шу билан бирга ёрликда Бухоронинг Афғонистон билан уруш олиб боргани ва ўзаро тинчлик сулҳи тузилганлиги ҳам рус ҳукуматига маълум қилинади⁶⁵. Хуллас, Бухоро хони тинчлик сиёсатини амалга ошириб, элчилик ва савдо алоқаларини кучайтириш мақсадга мувофиқлигини баён қилади. Шу нуқтаи назардан у Россия билан Бухоро хонлиги ўртасидаги алоқаларнинг самарали бўлишини уқдириб ўтиб, элчи Нурмуҳаммад Тўқсабонинг император ёрлиғисиз қайтариб юборилганлигига норозилик билдирилади. Эндиликда элчиларнинг ўзаро қатнаб туришлари ҳамда уларнинг жавоб ёрликлари билан таъминланиши сўралади. Ёрликда савдонинг самарали бўлишини таъминлаш учун божлар миқдорини қайта кўриб чиқиш таклиф этилади: «Ҳар икки давлат ўртасида савдо алоқаси самарали ва тинч ҳолда давом этсин. Агар Москва, Оренбург ва рус давлатининг бошқа шаҳар савдогарлари Бухорога ўз гумашталари ёки ўзлари оз миқдорда моллар билан келсалар, улардан қонунга кўра бож бутунлай олинмайди. Борди-ю, савдогарлар кўпроқ моллар билан савдо қилиш учун келсалар, улардан 40 дан бир бўлак бож олинади»⁶⁶. Маълумки, хон бу тўғрида илгари ҳам императорни хабардор қилиб, Россияда Урта Осиё савдогарларидан олиннадиган божни камайтиришни сўраган, бироқ, бу таклиф амалга оширилмаслиги орқасида Бухорода Россиядан келган савдогарлардан олиннадиган бож бирмунча оширилган. Бу тўғрида хон ёрлиғида шундай ёзган: «Астраханда ўндан бир бўлак, бошқа шаҳарларда (хусусан, Оренбургда.— Ҳ. З.) 20 дан бир бўлак миқдорда бож олинмоқда. Шу сабабли биз ҳам икки-уч Россия савдогаридан 20 дан бир бўлак миқдорда бож олдик. Сиз, императорнинг кўрсатмасига мувофиқ Бухоро савдогарларидан 40 дан бир бўлак бож

⁶⁴ Уша жойда.

⁶⁵ Архив внешней политики России, ф. «Сношение России с Бухарой», д. 1, л. 19.

⁶⁶ Уша жойда, л. 20.

олиш жорий этилса, у вақтда биз ҳам Сизнинг савдогарларингиздан 40 дан бир бўлак бож оламиз. Шундай қилганда икки томон савдогарларига фойда бўларди. Россия савдогарларидан кимки истаса ҳеч қандай хавотирсиз келаберсин, чунки йўл хавфсиз ва қозоқлардан қўрқмасинлар. Буни биз ўз зиммамизга оламиз»⁶⁷.

Шундай қилиб, Бухоро хони ҳар икки давлатда савдогарлардан баробар миқдорда бож олишни рус ҳукуматига таклиф қилган. У савдогарларнинг молларидан 40 дан бир бўлак ҳажмида бож олишни жорий этиш савдонинг ривожланишида муҳим ўрин эгаллашини уқтириб ўтган. Бухоро хони императорга Афғонистондан келтирилган бир филни совға сифатида юборганлигини ҳам ўз ёрлиғида эслатиб ўтган. «Бу совға,— дейилган ёрлиқда,— Сиз, император билан дўстлик ва иттифоқликнинг рамзи сифатида юборилмоқда». Демак, Бухоро хони Маъсумхоннинг императорга юборган ёрлиғи Россия билан элчилик ва савдо алоқаларини кучайтиришга қаратилган тадбирларни кўриш ҳамда дўстона муносабатларни давом эттириш руҳи билан суғорилган эди. Шуниси характерлики, Бухоро хонлиги ўз элчилари орқали Чор ҳукумати томонидан четга чиқарилишига рухсат этилмаган айрим фойдали қазилмаларни олишга ҳаракат қилган. Бунга Бухорода кўшин ва қуроолларни кўпайтириш ҳаракати сабаб бўлган эди. Мис, айниқса тўплар ясаш учун зарур эди.

Шу боисдан олдинги саҳифаларда кўрсатилганидек, Россиядан 3000 пуд мис олиш элчи Эрназар Мақсудовга топширилган эди. Рус ҳукуматининг ижозати билан бу мис Бухорога олиб кетилган. Бунинг учун Бухоро хони Маъсумхон императорга ташаккур изҳор қилган, элчи Ишмуҳаммад Бойкишиев 3000 пуд мис берилишини сураб Чор ҳукуматига мурожаат қилган эди⁶⁸.

Элчи Эшмуҳаммад Бойкишиев хон томонидан ўзига оғзаки равишда топширилган масалалар тўғрисида канцлер А. А. Безбородкога хат ёзган: «Турон ерларининг ҳукмдори олий ҳазрат Муҳаммад Маъсумхон ўзининг содиқ хизматкори мени элчи сифатида император олий ҳазратлари саройига юборди. У менга император олий ҳазратлари саройига борганимда, унинг бош министр-

⁶⁷ Архив внешней политики России, ф. «Сношение России с Бухарой», д. 1, л. 20.

⁶⁸ Уша жойда, д. 4, л. 178.

лари орқали унга қуйидагиларни маълум қилишни сўради: Россия ва бошқа жойлардан савдогарлар Туркистон ерларига ҳеч қандай тўсқинликсиз ва қийинчиликсиз келиб савдо қилсинлар ва бундан фойда олсинлар. Шунга ўхшаш, чет эл савдогарлари (шу жумладан, бухороликлар.— Ҳ. З.) ҳам император олий ҳазратларининг областларига бемалол бориб, савдо қилиб бўлганларидан кейин ўз ватанларига тўсқинликсиз қайтсинлар. Бизнинг туронлик савдогарларимиздан Оренбургга келувчиларга ўз молларини нақд пулга сотишга рухсат этилмаётир ҳамда уларга Россиянинг ички областларига боришларига рухсат этилмаётир. Биз дўстлигимиз ва яхши қўшничилигимиз юзасидан император олий ҳазратларининг илтифоти билан чегара бошлиқларига кўрсатилган таклифларни амалга ошириш тўғрисида фармон берилишини сўраймиз⁶⁹.

Бинобарин, Бухоро хони рус ҳукуматига фақат Россия эмас, балки бошқа чет эл савдогарларига ҳам хонлик территориясида бемалол савдо қилишлари мумкинлигини билдирди. Бу билан хон Бухорода савдогарлар учун шароит мавжудлигини аниқлаб, Россияда ҳам бухороликлар учун шундай шароит туғдиришни таклиф этди. Элчи Ишмуҳаммад Бойкишиевнинг граф И. А. Остерманга ёзган хатига кўра, у, Оренбургда турган вақтида акаси Ражаб Бойкишиевга ҳамроҳлари билан февруза, лаъли ва бошқа қимматли тошларни император саройи эҳтиёжи учун келтиришни буюриб, Бухорога жўнатган⁷⁰.

Ражаб Бойкишиев ўзига топширилган вазифани бажариб, Оренбургга ва бу ердан Санкт-Петербургга келган. У Оренбургда бўлган вақтида элчи Ишмуҳаммад Бойкишиев ва унинг ҳамроҳлари номига махсус хат юборган эди. Хатда кўрсатилишича, 1796 йилнинг 20 августидан икки юз туяга ортилган моллар билан карвон Бухородан Оренбургга келган. У ердан эса 500 туялик карвон Бухорога кетган. Бу маълумот Оренбург билан Бухоро ўртасида савдонинг анча жонланганлиги ҳақида гувоҳлик беради.

Ражаб Бойкишиев хатида Хива хони солиқларни ва зулмни ҳаддан оширганлиги орқасида аҳоли бош кўта-

⁶⁹ Архив внешней политики России, ф. «Сношение России с Бухарой», д. 4, л. 179.

⁷⁰ Уша жойда, д. 7, л. 93.

риб Бухоро хониня ёрдамга чақирганлиги айтилади. Бунга жавобан, Бухоро хони Маъсумхон Қўнғирот, Орол ва Урганч қўшинларининг биргаликда ҳаракат қилишини таъминлаган ва Хива хони қўшинлари устидан биринчи ғалабага эришган ҳамда Хивани қамал қилган⁷¹. Хатда Бухоро хонининг Шаҳрисабзда кўтарилган ғалаёни бостирганлиги элчига маълум қилинган. Бухоро қўшинлари Китоб қалъасини қамал қилиб, у ерга кирадиган сув йўлларини беркитган. Шундан кейин шаҳрисабзликлар Қўқон хони Норбўтабий, Худоёрбий ва Девонбеги сингари Қўқон амалдорларини ўртага қўйиб, Бухоро хонидан шафқат қилишни илтимос этганлар⁷². Шунингдек, хатда Бухоро хони Нишопур ва Машҳадга ўз қўшинини юборганлигини хабар қилиб, урушда бухороликлар ғалаба қилганлиги кўрсатилади. Бухороликларга қарши бўлган оға Муҳаммад хон бошчилигидаги Эрон қўшинлари ҳам мағлубиятга учратилган эди⁷³.

Шундай қилиб, кўрдикки, элчи Ишмуҳаммад Бойкишиев Россияда бўлган вақтида Бухоро хонлигида анча ўзгаришлар юз бериб, хонлик қўшинлари Эрон, Хива хонлиги ва Шаҳрисабзда муваффақиятли урушлар олиб борган. Шубҳасиз, Санкт-Петербургга — элчига бу маълумотлар юборилишидан мақсад рус ҳукумати олдида Бухоро хонлигининг мавқеини намойиш қилиш эди. Санкт-Петербургда Ражаб Бойкишиев канцлер Безбородко ва бошқа амалдор кишиларга хат ёзиб, карвон йўлида савдогарларнинг қароқчилар томонидан таланаётганлигини кўрсатиб ўтган. Хатда шахсан ўзининг ҳам таланганлигини маълум қилган. Унинг ёзишича, у, Бадахшонга бориб, император саройи учун лаъли, феруза ва бошқа қимматли тошларни сотиб олиб Бухорога келган ҳамда хон ҳузурида бўлган. Бухоро хони Маъсумхон ва Қўшбеги Муҳаммад Уткирбек канцлер ва бош ми-нистрга ўз номларидан ёзган дўстона хатларини Ражаб Бойкишиевга топширганлар.

Ражаб Бойкишиев бу хат ва мол-ҳоллар билан Оренбургга бораётганда йўлда уни ва шерикларини қароқчилар талаганлар. Шу муносабат билан у Оренбург маъмурияти ва марказий ҳокимият вакилларига ариза берган. Унда таланган молларнинг қўйидаги рўйхати ҳам келтирилган.

⁷¹ Архив внешней политики России, ф. «Сношение России с Бухарой», д. 7, л. 130.

⁷² Уша жойда, л. 130.

⁷³ Уша жойда.

1. Ражаб Бойкишиевнинг таланган моллари

1 пуди 100 червонлик лаъл тоши	400
1/2 қадоқ тарашланган лаъл тоши	4
3 дона энг қимматли лаъл	45
Майда феруза тошлар	119
6 қадоқ майда ва йирик лаъл тоши	24
22 бўлак зарҳалли газлама	184
8 бўлак ола-була зарҳалли газлама	56
5 бўлак белбоғли шол	65
3 бўлак шол	36
1 бўлак энг яхши шол	11
1 бўлак шол	24
4 дона тўн	20
28 та рус халати	57
14 та ипак тўн	14
22 та кўйлак	11
Исфохон қиличи	10
Ҳаммаси	1310

Моллар номи

Червон ҳисобида

2. Мирҳасан Мирабдуллаевнинг таланган моллари

35 та рус халати	46
42 та қашқар белбоғи	256
2 та ҳинд кўрпаси	3
1 та қурол ва қилич	8
200 бўлак ипак газлама	25
20 дона феруза	27
6 жуфт кўйлак	3
190 бўлак ола-була олача	29
4 дона қалпоқ	3 1/2
Ҳаммаси	394

3. Қурбонбой Аширмуҳамедовнинг таланган моллари

22 та ярим ипак тўн	54
40 та ола-була ип тўн	40
130 та тўн	45
10 та қашқарча шолдан қилинган белбоғ	50
12 жуфт кўйлак	6
13 жуфт этик	3
6 та мис қозон	7
5 та мис тоғора	2
3 та темир қулф	4
Ҳаммаси	208
Ҳами	2125 3/4

⁷⁴ Архив внешней политики России, ф. «Сношение России с Бухарой», д. 7, л. 187—190.

Шуни кўрсатиб ўтиш лозимки, Ражаб Бойкишиев молларнинг маълум қисми таланган эди. У ҳаммаси бўлиб 28 пуд қимматли тошларни, шу жумладан, 22400 сўмлик лаъл ва 4600 сўмлик соф марваридни Оренбургга ва у ердан Санкт-Петербургга келтирган эди. Бу ҳол Ражаб Бойкишиевнинг катта маблағли савдогар бўлганлигини кўрсатади.

Бухоро элчиси император томонидан қабул қилинди ҳамда унинг кўрсатмасига мувофиқ тегишли рус давлатларининг арбоблари хоннинг ёрлиғи ва оғзаки равишда юборган таклифлари, шунингдек юқорида баён этилган карвон таланиши ҳақидаги маълумотларни кўриб чиқди. Натижада Бухоро хони Маъсумхон сўраган 3000 пуд мис ўрнига 600 пуд мис беришга рухсат этилди. Бухоро савдогарларининг Россия ички областларига боришларига ижозат масаласи эса ҳал этилмади. Чор ҳукумати бунини Россия савдогарлари манфаатига путур етказмаслик мақсадида рад этган эди. Карвонларнинг таланишига йўл қўймаслик, Ражаб Бойкишиев ва унинг шериклари молларини қидириб топиш ҳамда эгаларига қайтариш ҳақида Оренбург генерал-губернаторига кўрсатма берилди.

Император Екатерина II номидан Маъсумхонга ёрлиқ ёзилиб, унда ўзаро савдо ва элчилик алоқаларини самарали давом эттириш кўрсатиб ўтилди. Император рус давлатининг Бухоро хонлигига бўлган дўстлиги ва ҳурмати белгиси сифатида, хон, оталиқ, элчи ва унинг ҳамроҳларига совғалар ҳадя қилди. Чунончи, хонга махсус сандиқда ошхона ҳамда нонушта қилишга мўлжалланган 2 та кумуш сервиз, ҳар бири 20 газдан иборат 2 та энг яхши парча, 10 газ ҳаворанг мовут, 5 газ атлас; оталиққа нонушта учун кумуш сервиз, 10 газ мовут, 5 газ атлас; элчи Ишмуҳаммад Бойкишиевга нонушта учун кумуш сервизи, бриллиант кўзли узук, бир бўлак парча, 5 газ мовут, 5 газ атлас ва 1500 сўм пул; элчининг ўғли ва акасига 5 газ мовут, 5 газ атлас ҳамда 400 сўмдан пул, элчининг ҳамроҳлари беш юз бошиларга 250 сўмдан, юз бошиларга 150 сўмдан, эллик бошиларга 100 сўмдан, ўн бошига 50 сўмдан, хизматкорларга 25 сўмдан пул ҳадя қилинди. Умуман, элчи ва унинг ҳамроҳларига берилган пул мукофоти 4000 сўмга борган эди. Бундан ташқари, Санкт-Петербургга келтирилган филнинг овқатлантирилишига элчи сарфлаган 6655

сўм пул унга хазина ҳисобидан қайтарилган⁷⁶. Шу билан Бухоро элчисининг фаолияти тугаллиниб, у 1797 йилда ҳамроҳлари билан Москва ва Оренбург орқали ватанига қайтган эди. Гарчи, элчига иззат-икром кўрсатилиб, хонлик томонидан қўйилган айрим масалалар ҳал қилинган бўлса-да, бироқ бож масаласи ва бухороликларнинг Россия ички бозорларига қўшилишига доир масалалар ҳал этилмай, эски тартибда қолаверди. Рус ҳукумати Россия савдогарларининг манфаатларига зарар етказмаслик мақсадида кўрсатилган масалаларни қараб чиқишдан бош тортган. Шунга қарамай элчининг келиши ҳар икки томоннинг бир-бири билан яқинлашувида ҳамда савдонинг самарали давом этишида маълум роль ўйнади.

XVIII аср охирларида Бухоро хонлигидан Россияга яна бир неча маротаба элчи юборилганлиги маълумдир. Чунончи, элчи Ишмуҳаммад Бойкишиев Санкт-Петербургда турган вақтида у ерга Мулла Полвонқули корчи, Ҳожимурод маҳрамбоши, бир ясовул ва икки хизматкордан иборат Бухоро элчилари келганлиги маълумдир. Император кўрсатмасига мувофиқ бу элчилар ҳам пул билан мукофотланганлар⁷⁶. Бундан ташқари, элчи Ишмуҳаммад Бойкишиевнинг Оренбургдан пойтахтга ёзган хатига қараганда, 1797 йилда у ерга Бухоро хони номидан Исерган Имонбердиев ва Абдулла Абдукаримов деган кишилардан иборат элчилар ёрлик билан келиб, ўзларини император ҳузурига юборишни сўраганлар⁷⁷. Оренбург губернатори князь Баратаев ўзининг пойтахтга юборган рапортида ҳам буни кўрсатиб ўтган эди⁷⁸. Бу элчиларни орқасидан Абдулла Мангит ва Махаммед Юсуфбек сингари Бухоро элчилари ҳам Оренбургга келган эдилар⁷⁹.

Кўрсатиб ўтилган элчилар ҳақида тўла маълумотга

⁷⁶ Элчи Санкт-Петербургда филга қараб туриш учун ўзи билан бирга олиб келган Аҳмад Маҳмудов номли бухороликни ва бир ҳиндни қолдирган. 1799 й. бухоролик Қозон ёки Оренбургга доимий яшаш учун юборилишни сўраб ҳукуматга мурожаат қилган. Унинг аризаси қаноатлантирилган. Ҳинд эса пойтахтда филга қараб туриш учун қолган.

⁷⁶ Архив внешней политики России, ф. «Сношение России с Бухарой», д. 3, л. 18.

⁷⁷ Архив внешней политики России, ф. «Сношение России с Бухарой», д. 4, л. 285 б.

⁷⁸ ЦГИА СССР в Ленинграде, ф. 1374, оп. 1, д. 490, л. 2—3.

⁷⁹ Архив, ўша жойда, д. 4, л. 286.

эга эмасмиз. Шу нарса маълумки, Исерган Имонбердиев ва Абдулла Каримов сингари элчилар Оренбург губернатори Баратаевга Эронга қарши Россиядан ёрдам сўрашга келганликларини маълум қилганлар⁸⁰. Бухоро хони Эронга қарши Россия билан иттифоқ тузиш мақсадида кетма-кет ўз элчиларини юбориб турган, маълумки, хоннинг бундай ҳаракатини бошқа элчилар фаолиятида ҳам кўриш мумкин эди.

Шундай қилиб, Оренбург шаҳри барпо этилгандан кейин, у жой орқали Россия билан ўзбек хонликлари ўртасида элчилик алоқалари ўрнатилиб, ҳар икки томон савдонинг самарали бўлишини таъминлашга ҳаракат қилган. Элчилар карвон йўлларида хавфсизликни таъминлашга қаратилган масалаларни ҳам ҳал этишга ҳаракат қилганлар.

XVIII аср охирларида Бухоро хонлиги фақат савдо ва элчилик муносабатларини кучайтириш учун эмас, балки Россия билан Эронга қарши иттифоқ тузишни ҳам мўлжаллади. Бироқ, рус ҳукумати Эрон билан алоқани бузмаслик мақсадида Бухоро хонининг таклифига очиқ жавоб қилмади. Шунингдек, Чор ҳукумати ўз манфаатларини кўзлага ҳолда, хонлиkning божларини камайтириш ва ўрта осиеликларни Россиянинг ички томонларига қўйиш тўғрисидаги таклифларни қабул қилмади. Ўз навбатида Бухоро хонлиги ҳам ўз территориясида Россия савдогарларига қулай шароит яратиш соҳасида амалий чораларни кўрмади. Бу билан хон ҳам ўз савдо манфаатларини кўзлаган эди. Шунинг учун ҳам Бухорода Россия савдогарларидан одатдагидек 40 дан бир бўлак ҳажмида эмас, балки 20 дан бир бўлак бож олиш жорий этилган эди.

Чор ҳукумати ўзбек хонликлари билан элчилик муносабатлари орқали у жойлар тўғрисида разведка маълумотлари олишни ҳам мақсад қилиб қўйган эди. Хуллас, феодализм ва шунингдек, крепостной тузумга асосланган Россия билан ўзбек хонликлари ўртасидаги элчилик муносабатлари ҳар икки томон ўртасидаги иқтисодий ва сиёсий алоқаларнинг нормал ривожланишига йўл қўймас эди. Шунга қарамай ўзаро элчилик алоқалари ҳар икки томоннинг бир-бири билан яқинлашувида ва савдонинг нисбатан кенгайиб ва ўсиб боришида маълум роль ўйнади.

⁸⁰ ЦГИА СССР в Ленинграде, ф. 1374, оп. 1, д. 490, л. 2.

Учинчи боб

САВДО АЛОҚАЛАРИ

Оренбург шаҳри барпо этилиши билан Россия — Урта Осиё муносабатида учинчи алоқа линияси вужудга келди. Маълумки, бу вақтгача ҳар икки мамлакат Волга бўйи ва Ғарбий Сибирь орқали иқтисодий ҳамда сиёсий алоқа қиларди. Гарчанд, бу қадимий алоқа йўллари ҳам давом этиб келаётган бўлса-да, вақт ўтиши билан Оренбург алоқа линияси Волга бўйи, хусусан, Астрахань йўлининг аҳамиятини пасайтириб борди. Оренбург ва унинг атрофида ҳарбий қалъаларнинг барпо этилиши ҳамда қозоқларнинг Рус давлати тобелигига олиниши карвон йўли хавфсизлигини бирмунча камайишга олиб келди.

Оренбург йўли Урта Осиё савдогарлари учун яқин ва қулай бўлиб, сувга сероб эди. Бу йўлнинг афзаллигини Қозоқ хонлари ҳам кўрсатиб ўтган эдилар. Масалан, 1732 йилда Кичик жуз хони Абулхайрхон Россия ташқи ишлар коллегиясининг вакили М. Тевкелов билан суҳбатда Оренбургнинг барпо этилиши Бухоро, Тошкент, Туркистон ва бошқа шаҳарларга борадиган йўлларни анча яқин қилишини маълум қилган эди¹.

Бу фикрни М. Тевкелов ҳам қувватлаб, ҳукуматга ёзган ўз хатида бўлажак Оренбург йўли ҳар томонлама фойдали ва қулайлигини баён этган. Унинг кўрсатишича, Тошкент, Туркистон ва Хўжанд савдогарлари рус молларини Бухородан қимматга олганлар. Шунинг учун Оренбург шаҳри барпо этилса, Урта Осиё савдогарлари рус молларини бевосита Оренбургдан олиб анча фойда олишлари мумкин. Бу савдо Россия савдо-

¹ Казахско-русские отношения в XVI—XVIII веках. Сборник документов и материалов, Алма-Ата, 1961, стр. 94.

гарларига ҳам фойда келтирар эди. М. Тевкелов Оренбургда савдонинг йўлга қўйилиши билан олинадиган бож ҳисобига давлат хазинаси ҳам бойишини уқтириб ўтган эди. У карвон йўли хавфсизлигини таъминлашни рус давлати тобелигига ўтган қозоқ хонлари зиммасига юклашни таклиф этади². Шунини кўрсатиб ўтиш лозимки, XVIII асрнинг 30—40-йилларида Тошкент, Туркистон ва Сайрам қозоқ хонлари номинал равишда ҳукмронлик қилар эди. Шунинг учун қозоқ хонлари ўз қўл остиларидаги шаҳарларнинг савдо-ҳунарманд доиралари манфаатларини ҳисобга олмасдан иложини йўқ эди. Иккинчи томондан, карвон йўлининг Қозоғистон ерларидан ўтиши қозоқ ҳукмрон доираларига ҳам фойда келтирар эди. Шу сабабдан ҳам қозоқ хонлари Оренбург орқали савдонинг йўлга қўйилишини рус ҳукуматидан бир неча бор сўраган эдилар. Чор ҳукумати эса Қозоғистондаги ўзаро кураш ва объектив шароитни ҳисобга олиб, карвон йўли хавфсизлигини қозоқ хонлари истаган тақдирда ҳам тўла таъминлаш қийинлигини яхши билар эди. Шу боисдан, карвон йўли хавфсизлигини таъминлаш ва Урта Осиё шаҳарлари билан савдони йўлга қўйиш масаласи рус-қозоқ муносабатида муҳим ўрин эгаллаган эди. Жумладан, 1733 йилда катта жуз қозоқларининг Россия тобелигига ўтиши ҳақидаги муножаатида шундай дейилган: «Катта жуз ҳам император олий ҳазратларига бошқа тобелари сингари хизмат қилади, барча фармонларни бажаради ва савдони Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хива, Туркистон, Хўжанд ва бошқа чегарадош жойларга ва уни бу ерлардан Россия шаҳарларига тарқатиш тарафдоридир»³.

Ўз навбатида Рус давлати Урта Осиё шаҳарлари билан савдони йўлга қўйиш чораларини белгилаб берган эди. Чунинчи, 1734 йилда Рус ҳукумати Оренбургни барпо этиш ҳақидаги қарорида И. И. Кирилловга шундай кўрсатма берган: «Худо хоҳласа яқинда шаҳар барпо этилиб, Абулхайрхон билан учрашганингда қулай фурсат бўлиши билан кичкина карвонни тўғри Бухорога юбор... Бу биринчи карвон йўл очиб қайтгандан сўнг бошқа карвонлар ҳам юборилсин. Бу карвондаги киши-

² Қазахско-русские отношения в XVI—XVIII веках. Сборник документов и материалов, Алма-Ата, 1961, стр. 100.

³ Уша жойда, 101-бет.

лар чегаралардаги сарт ёки савдогарларни моллари билан келишларини таклиф этиб, уларни хавф-хатардан ҳимоя қилинишини ва яхши кутиб олинишларини маълум қилсинлар»⁴. Шунингдек, карвонни кузатиб боришни қозоқ ва бошқирдларга топшириб, уларга ҳақ тўлаш уқтириб ўтилган. Икки геодезист офицерни ҳам карвонга қўшиб юборилган. Бу офицерлар Урта Осиё шаҳарларига доир маълумотларни тўплаб, ахборот бериши керак эди.

Шуни ҳам алоҳида кўрсатиб ўтиш лозимки, Урта Осиё — Урал дарё йўли Оренбург шаҳри барпо этилгунга қадар ҳам ўзбек савдогарларига маълум эди. Савдогарлар Урал дарёси бўйларигача келиб ўз молларини от, қўй, туя ва бошқа молларга алмаштириб кетар эдилар. Бироқ бу савдо мунтазам бўлмай, савдо карвонлари кўчманчилар томонидан таланиб туриларди. Масалан, 1734 йилда хивалик Дўстмуҳаммад ва бухоролик Абдулжаббор Россия ташқи ишлар коллегиясига рус казаклари устидан шикоят қилганлар. Шикоятларига кўра, улар 1732 йилда Урал бўйига карвон билан келганларида казаклар томонидан таланганлар ва 6 минг сўмлик молларидан маҳрум бўлганлар⁵. Албатта, бундай ҳодисалар ҳар икки томоннинг ўзаро савдосига салбий таъсир кўрсатар эди. Оренбург барпо бўлган 1735 йилда Урта Осиёдан расмий вакил сифатида биринчи бўлиб Тошкентдан Нурмуҳаммад Муллаалимов бошчилигидаги элчилар Уфага келган. Элчилар орасида «Тошкентнинг нуфузли» кишилари ҳисобланган Аширбой, Хонкелдиботир, Мулламуҳаммадбоқи, Мулла Авазботиржон ва Турсунбойлар бор эди. Улар Тошкентда ҳукмронлик қилаётган қозоқ хони номидан катта жуз қозоқлари рус давлати тобелигига ўтганлигини аниқлаш учун юборилган эди.

Оренбург экспедициясининг бошлиғи И. И. Кириллов Тошкент элчиларига алоҳида эътибор бериб, «олий император ҳазратлари», яъни давлат манфаатлари нуқтаи назаридан элчилар бошлиғи Нурмуҳаммад Муллаалимовга озиқ-овқат харажатларини хазина ҳисобидан бериш тўғрисида махсус кўрсатма берган⁶. И. И. Ки-

⁴ ЦГАДА СССР, ф. 248, Сената кн. 12, л. 298—299.

⁵ В. И. Витевский, кўрсатилган асар, IV том, 671-бет.

⁶ Оренбург область Давлат архиви, ф. 1, оп. 1, д. 2, л. 68.

риллов Нурмуҳаммад Муллаалимов билан суҳбат ўтказиб Тошкент ва бошқа айрим Урта Осиё шаҳарлари тўғрисида маълумотлар олишга муваффақ бўлган. У бу маълумотлар текстини император Анна Ивановнага рапорт билан жўнатган: «Сизнинг қулингиз менинг ҳузуримга,— деб ёзган эди у ўз рапортида,— катта жуз қозоқларини (рус давлатини — Ҳ. З.) тобелигига ўтганлигини аниқлаш учун Тошкент шаҳри ҳокими томонидан юборилган иккита сарт келди. Улардан бири Нурмуҳаммад Муллаалимов билан анча суҳбатлашиб зарур маълумотларни ёзиб олдим. Ёзилган маълумотларни рапорт билан юбордим»⁷. Рапортда Тошкент элатида 70 дан ортиқ, Туркистонда 30 та катта-кичик шаҳар борлиги ҳам эслатиб ўтилган. Нурмуҳаммад Муллаалимов берган маълумотлар Тошкентнинг иқтисодий-сиёсий ва савдо аҳволини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Тошкентда катта жуз султонларидан Йўлбарсхон ҳукмронлик қилган. Бироқ шаҳар ва атроф жойларни идора қилиш маҳаллий ҳукмрон доиралар қўлида бўлган: «Булар,— деган эди Н. Муллаалимов,— Кўкчадаги саройда яшаб, муҳим ишлар бўйича суд ишларини олиб борадилар. Улар ўз хоҳишларича (қозоқ — Ҳ. З.), хондан сўрамасдан ҳам бошқа ўрдаларга ўз вакиллари-ни юборадилар. Шаҳарнинг ҳар бир дарвозасига биттадан оқсоқол тайинланган бўлиб, улар майда ишларни кўриб, ҳал қила олмаган масалалар бўйича бош охунга мурожаат қиладилар. Охун Қуръон асосида ишни ҳал қилади. Маҳаллий ҳокимият вакиллари шаҳар аҳолисини жазога ҳукм қилиш ҳуқуқига эга бўлиб, фақат айбдор қозоқлар хон ихтиёрига юборилган»⁸. «Қозоқ хони Тошкент, Туркистон ва бошқа жойларга солиқларни тўплаш учун ўз вакиллари-ни юбориб турган. Гарчанд, маҳаллий ҳокимият вакиллари солиқ тўплашда жанжалларга йўл қўймаслик учун ўз вакиллари-ни белгилаб қўйсалар-да, қозоқлар амалдорлари солиқлардан бош тортган кишиларни қаттиқ жазолаб, одамларни ўлдиришгача борганлар»⁹. Ҳуллас, Тошкентда қозоқ хонлари ҳукмронлиги, асосан солиқларни олиш билан чегараланиб, ҳокимиятни идора қилиш маҳаллий киши-

⁷ ЦГАДА СССР, ф. 248, Сената кн. 1131, л. 188.

⁸ Оренбург область Давлат архиви, оп. 1, д. 2, л. 71.

⁹ Уша жойда, л. 72.

лар қўлида эди. Бу вақтда, Нурмуҳаммад Муллаалимовнинг кўрсатишича, Тошкентга Хондайлиқ, Хўжакент, Нушба, Намданак, Паркент, Заркент, Қорамурт, Сайрам, Чимкент ва бошқа жойлар қараган. Шаҳар тўрт томондан девор билан ўралган бўлиб, 32 дарвозали минораси ҳам бўлган. Девор устида икки киши отда ёнма-ён юриши мумкин эди. Назоратчилар душман келатган вақтда девор устида чопиб аҳолини урушга тайёрланишга чақирган. Шаҳарнинг бир дарвозасидан иккинчисига бориш учун ярим кун, энига ҳам шунча вақт керак бўлган.

Шаҳарда 40 та йирик ва яна майда мачитлар, атрофи мустаҳкам девор билан ўралган 6 дарвозали сарой (Кремль) бўлган. Боғларида узум, олма, нок, беҳи, шафтоли, ёнғоқ, қовун, тарвуз, сабзи, гуруч, буғдой, кунжут, зигир ва бошқа турли деҳқончилик маҳсулотлари етиштирилган. Йирик ва майда қорамоллар шаҳар атрофидаги яйловларда боқилган. Ҳунармандчиликда ип ва ипак газмол ишлаб чиқарилган.

Тошкент тоғларидан темир олинган. Мис Самарқанддан, кўрғошин Туркистондан келтирилган.

Тошкент бозорларида пахта, газлама, кийим-бош, оёқ кийими ва бошқа моллар сотиладиган махсус расталар бўлган. Тошкент Бухоро, Самарқанд, Хива, Қарши, Бадахшон, Балх, шунингдек, Россия шаҳарлари билан алоқа қилган. Элчининг кўрсатишича, Тошкентдан ип ва ипак газламалар, турли мўйналар Бадахшон ва Балхдан олинадиган қимматли тошларни Россияга олиб кетилган.

У ерда рус молларидан мовутга пул ҳисобида икки ярим сўм ёки 40 та кичик тулки мўйнаси, беш ёки олти тўп ипак газлама берилган. Битта қизил чарм баҳоси пул ҳисобида уч сўм, мўйна ҳисобида 60 та кичик тулки мўйнаси ҳажмида сотилган. Бундан ташқари нина, мунчоқ ва бошқа рус моллари ҳам пулга сотилган ёки маҳаллий молларга алмаштирилган¹⁰.

Элчининг маълумотларидан кўриниб турибдики, И. И. Кириллов Тошкент билан савдо ва сиёсий алоқа қилиш имконларини аниқлашга ҳаракат қилган. Шу нуқтаи назардан И. И. Кириллов элчи билан суҳбатда

¹⁰ Оренбург область Давлат архиви, ф. 1, оп. 1, д. 2, л. 74.

Хўжанд ва Туркистон ҳақида ҳам айрим маълумотларни олган¹¹.

Рус давлати Оренбург орқали фақат Урта Осиё шаҳарлари билан эмас, балки бу жой орқали Ҳиндистон билан ҳам алоқани йўлга қўйишга ҳаракат қилган. Бунинг учун И. И. Кирилловнинг император Анна Ивановнага жўнатган рапортидан ҳам кўриш мумкин.

У рапортда шундай ёзган эди: «Мен, сизнинг қўлингиз, Ҳиндистонга савдогарлар қатнашларини яхши ташкил этиш, кўпайтириш ва Ҳиндистонга борадиган йўлни аниқлаш мақсадида Марвари Бараев номли ҳинд савдогарини Астрахандан чақиртирдим... Бу киши ўз номидан Оренбургдан Бухоро орқали Ҳиндистоннинг четки шаҳри Кобул ва уни пойтахтидаги таниш-билишларига ҳамда казакларни урушлари орқасида Бухородан Ҳиндистонга қайтиб кетган ҳинд савдогарларига қайси бири хоҳласа император олий ҳазратлари ҳимояси остида хавф-хатарсиз янги шаҳарга (Оренбургга — Ҳ. З.) келишларини хабар қилмоқчи»¹².

Рапортга Россия билан Ҳиндистон ўртасидаги карвон йўлларига доир маълумотлар ҳам киритилган. Ҳиндистондан Россияга икки томондан — Эрон ва Урта Осиё орқали юрилган. Эрондан учта карвон йўли билан Россияга борилган, лекин бу йўллар нотинч ва ноқулай бўлган. Ҳинд савдогарининг сўзича, Бухоро ва Хива орқали Россияга бориш яқин ва қулай эди. Бу йўл Деҳлидан бошланиб Кобул, Бадахшон, Бухоро ва Хива орқали Астраханга бориб туташган. Бироқ бу йўл ҳам хавфдан тўла мустасно бўлмаган. Шунинг учун ҳам ҳинд савдогарлари Урта Осиё карвон йўлидаги хавф бартараф қилинса, Ҳиндистондан Бухоро орқали Россияга ҳар йили 600 савдогар моллари билан келишини маълум қилган¹³.

И. И. Кирилловнинг Урта Осиё ва Ҳиндистон билан

¹¹ Бу вақтда Хўжандда ўзбекларнинг минг қабиласига тегишли Раҳим бекботир ҳукмронлик қилган. Хўжанд атрофларида ўзбеклар кўп бўлиб, Раҳим бекботир 50 минг аскар тўплаш имконига эга бўлган. Унинг қўшини қалқон ва ўт очувчи қуроллар билан таъминланган. Туркистонда ҳам Тошкентга ўхшаш ҳокимият амалда маҳаллий амалдорлар қўлида бўлиб, унга Абдурахимхўжа бошчилиқ қилган. Туркистонга Саврон, Сўзоқ, Карноқ, Утрор, Иқон кирган.

¹² ЦГАДА СССР, ф. 248, Сената кн. 1131, л. 188.

¹³ ЦГАДА СССР, ф. 248, Сената кн. 1131, л. 191.

алоқани йўлга қўйиш ҳаракатлари рус давлати манфаатларини ифода этарди.

1736 йил февраль ойида Анна Ивановна И. И. Кириллов номига махсус фармон юбориб, қуйидаги кўрсатмаларни беради: «1. Тошкент, Туркистон ва бошқа Урта Осиё шаҳарларини ҳар қандай йўл билан Оренбург савдосига жалб этилсин. У жойлардан келадиган савдогарларга ҳурмат ва ғамхўрлик кўрсатилсин. Борди-ю, савдогарлар яшаш учун келсалар, у вақтда Оренбургда уларни ўрнашишлари учун махсус ер ажратиб берилсин. 2. Шу ёз фаслида Тошкент, Бухоро ва Хивага карвон юборилсин. Ҳар бир карвонга бошлиқ тайинлаб котиб сифатида геодезист биркитилсин. 3. Карвонбошига хазина ҳисобидан 2000 сўм ҳажмида моллар берилсин. У бу молларни кўпроқ олтин ва қимматли тошларга алмаштирсин. Бу савдодан олинадиган фойданинг тўртдан бир қисмини карвонбошига бериш ваъда қилинсин. 4. Ҳиндистонга савдогар Марвари Бараев юборилсин. Унга кейин қайтиб бериш шарти билан хазина ҳисобидан мол сотиб олиш учун 1000 сўм берилсин. 5. Оренбургга берилган имтиёзлар босиб чиқарилиб, эълон қилинсин, янги барпо этилганлигини ҳисобга олиб Оренбургда божсиз савдо қилиш яна 6 йилга чўзилсин»¹⁴.

Биобарин, Чор ҳукумати Оренбург орқали савдони йўлга қўйишга қаратилган муҳим тадбирларни белгилади. Бу савдогарларни Оренбургга жалб эта бошлади. Урта Осиё савдогарлари ташаббус кўрсатиб Оренбургга рус савдогарларидан олдинроқ бу ерга кела бошлаганлар. 1736 йилнинг октябрь ойида И. И. Кириллов ташқи ишлар коллегиясига шундай хабар қилган: «Бухоро, Тошкент, Туркистон ва Хўжанд сингари қўшни шаҳарларда ҳеч қандай уруш йўқ. У жойларнинг савдогарлари Оренбургда савдо қилишни хоҳлайдилар. Утган баҳорда улардан анча киши моллар билан келдилар. Бироқ улар Оренбургда рус савдогарларининг йўқлиги туфайли қайтиб кетдилар. Тошкентликлар эса Оренбургдан келаси йили ёзда бу ерда савдо бўлишини аниқлаш учун Самарага кетдилар»¹⁵.

¹⁴ ЦГАДА СССР, ф. 248, Сената кн. $\frac{12}{143}$ л. 318—320.

¹⁵ Қазахско-русские отношения, стр. 126.

Урта Осиё шаҳарлари орасида, айниқса, Тошкент Оренбург билан алоқани жонлантиришга ҳаракат қилган. 1737 йилда бир гуруҳ тошкентликлар турли моллар билан Уфага келиб Оренбургда ярмарка очишни И. И. Кирилловдан илтимос қилганлар. 1738 йилда Тошкентда ҳокимлик қилаётган Йўлбарсхон Россиядан савдогарларнинг Тошкентга келишига розилик берган¹⁶.

Оренбург маъмурияти ҳам Тошкент билан алоқанинг самарали бўлишига ҳаракат қилиб, унинг савдогарларига ғамхўрлик қилган. И. И. Кириллов Тошкент савдогарларига Уфадан Қозонга бориб савдо қилишларига рухсат берган. У Қозон маҳаллий маъмуриятига тошкентликларни ҳурмат билан қарши олиш ва уларнинг молларидан бож олмаслик ҳақида махсус хат билан мурожаат қилган. Натижада тошкентликлар Қозонда савдодан фойда олиб Оренбург орқали ўз ватанига қайтганлар.

И. И. Кириллов Урта Осиё шаҳарларига савдо карвонини юбориш тўғрисидаги юқорида баён этилган фармонни бажариш йўлида уни, даставвал, Тошкентга жўнатишга қарор қилди. Бу карвонга денгиз капитани Эльтон савдогар ниқоби остида қўшиб юбориладиган бўлди. Эльтон Тошкент ва атрофининг аҳволи ҳамда топографиясига доир маълумотларни тўплаши лозим эди. Бироқ, 1737 йилда И. И. Кирилловнинг вафоти ва Бошқирдистондаги қўзғолонлар муносабати билан Тошкентга карвон юбориш қолдирилди. Бу ишни 1738 йилда Оренбург комиссиясининг бош қўмондони В. Н. Татишев давом эттирди. Бу киши карвонга поручик Миллер ва Қошеловни 20 минг сўмлик хазина моллари билан Тошкентга жўнатди. Карвонда хусусий савдогарларнинг ҳам анча моллари бор эди. Бироқ карвон Тошкентга яқин қолганда қароқчилар томонидан таланди. Миллер ва Қошеловлар кўп машаққатлар билан зўрға Оренбургга қайтишга муваффақ бўладилар. Карвонни талашда уни қўриқлаб боришни ўз зиммасига олган кузатувчилар ҳам қатнашган эдилар.

Карвоннинг таланиши Урта Осиё шаҳарлари билан савдони осонлик билан ривожлантириш мумкин эмаслигини кўрсатди. Шунинг учун 1739 йилда император, даставвал карвон йўллари хавфсизлигини таъминлаш чора-

¹⁶ Материалы по истории политического строя Казахстана, Алма-Ата, 1960, стр. 33.

сияни кўришни Оренбург маъмуриятига топширди. Шунингдек, таланган молларни қидириб топиш ва Тошкентга давлат савдо карвонини яна юбориш буюрилди. Анна Ивановна Оренбургда савдо давом эттирилсин, савдогарлардан кимки Бухоро ва бошқа чегарадош шаҳарлардан ўз моллари билан Қозон ва бошқа Россия шаҳарларига боришни истасалар савдо қоидаларига мувофиқ бож олиб уларга рухсат берилсин, борди-ю, савдогарлар Оренбургда савдо қилишни хоҳласалар, уларни бу жойга жалб этиш учун ўн йилгача сотиладиган молларнинг бир сўмидан 3 тийиндан бож олинсин деб, фармон берди¹⁷. Фармондан маълумки, Чор ҳукумати савдогарларга Қозон ва бошқа шаҳарларга боришларига рухсат этиб Оренбург савдо доирасини кенгайтиришга қарор қилган. Бундан мақсад Урта Осиё савдогарларини кўпроқ жалб этиш эди. Оренбургда божсиз савдо бекор қилинган бўлса-да, лекин унинг миқдори Россиянинг бошқа шаҳарларида олинадиган божга нисбатан оз эди. Шунинг учун Оренбургда савдо қилиш ҳамон ямтиёзли ҳисобланмоқда эди. Айрим маълумотларга кўра, 1740 йилда Оренбургда савдо анча жонланган. Айрим хиваликлар эса бу ердан Қозонга ҳам савдо қилиш учун кетганлар¹⁸. Шу йили Оренбург маъмурияти геодезист Муравин ва Нозимовларни Хивага жўнатади. Бу кишиларга Хивадаги вазиятни аниқлаш ва маълумотлар тўплаш юклатилган эди. Бу вақтда Хивада ҳукмронлик қилаётган Абулхайрхон Муравинни ҳамроҳи билан яхши кутиб олди. Ҳатто Абулхайрхон Муравинни ўз вакили сифатида Хивага яқинлашиб келаётган Эрон шоҳи Нодиршоҳ ҳузурига юборди. Муравин Хива ҳокимиятини Абулхайрхон қўлида қолдиришни Нодиршоҳдан сўраши лозим эди. Гарчанд, Нодиршоҳ Муравинни яхши кутиб олиб, унинг таклифига рози бўлган бўлса-да, Абулхайрхон шоҳдан хавфланиб, у келгунга қадар Хивадан қочиб кетди. Муравин ва Нозимовлар Хивада бир йил туриб маълумотлар тўплади ва шаҳар харитасини тузди¹⁹.

¹⁷ ЦГАДА СССР, ф. 248, Сената кн. $\frac{12}{143}$ л. 423—423 б, 427.

¹⁸ ЦГАДА СССР, ф. 248, Сената кн. $\frac{12}{143}$ л. 83.

¹⁹ В. И. Витевский, IV том, 13-бет.

Тошкентга савдо карвонини қайта юборишни уюштириш билан И. И. Кириллов ва В. Н. Татишев шуғулланди. Ҳукумат кўрсатмасига мувофиқ карвондаги хазина молларининг ҳажми кўпи билан 3 минг сўмдан ошмаслиги керак эди. Хазина молларининг турлари ва қиммати қуйидагича (1-жадвал) белгиланади²⁰.

1-жаовал

Моллар номи	Миқдори	Қиммати (сўм)
Ипак газламалари	870 газ	1110—48
Мовутлар	831 газ	1230—30
Чармлар	100	100
Мўйналар	210	437—40
Бўёқ	1 пуд	47
Қалай идишлар	6 пуд	57—60
Мунчоқлар	2 пуд	14
Майд а хажатлар	2	2—52
Ҳаммаси		2999—30

Маълумотлардан кўринишича, хазина молларининг асосий қисмини мовут ва ипак газламалари ташкил этиб, кейинги ўринда мўйналар турган. Карвонда хазина молларидан ташқари савдогарларнинг хусусий моллари ҳам бўлиши керак эди. Шунинг учун Тошкентга юбориладиган молларнинг турлари жадвалдагига нисбатан кўп бўлиши турган гап.

Ҳукумат кўрсатмасига кўра, хазина моллари Тошкентда асосан олтин, кумуш ва қимматли тошларга алмаштирилиши лозим эди. Бундай моллар Оренбургга олиб келингандан сўнг дарҳол император саройига юборилиши В. Н. Татишевга топширилган. Шунингдек, унга хусусий савдогарлар қўлидаги қимматли тошлар сотиб олиниб, саройга жўнатилиши буюрилган эди²¹. Рус ҳукумати Тошкентга карвон юборишни фақат савдо доираси билан чегараланмай, у шаҳарни ҳар томонлама ўрганишни ҳам назарда тутган. Шу мақсадда Россия

²⁰ ЦГАДА СССР, ф. 248, Сената кн. 7/138, л. 379.

²¹ Уша жойда, л. 331.

Фанлар академиясининг профессорлари тавсияси ва инструкциясига биноан, географ Яков Филисов деган кишини карвон билан Тошкентга юбориш ҳақида қарор қабул қилинди²². Бу кишининг зиммасига Тошкентга доир иқтисодий, сиёсий ва топографик маълумотларни тўплаш юклатилган. Тошкентга юбориладиган карвон ташкил этилган бўлса-да, йўл хавфсизлигини таъминлашдек муҳим масала ҳал этилмаган эди. В. Н. Татишев вафот этганлиги сабабли бу масала билан Оренбург комиссиясининг бошлиғи қилиб тайинланган генерал-лейтенант Урусов шуғулланди.

1740 йилнинг август ойида Урусов кичик жуз қозоқларини Рус давлати тобелигига ўтганликлари муносабати билан қасамёд олиш учун уларни Оренбургга тақлиф этди. Бу ерга Абулхайрхоннинг ўғиллари Нурали, Эрали ва бош оқсоқол Жонибек ботирлар келдилар. Урусов улар билан суҳбатда Тошкентга борадиган йўлнинг хавфсизлигини таъминлаш масаласини ўртага ташлади. «Император ҳазрат олийлари, — дейди Урусов, — ўзларининг алоҳида мақсадига эга. Бу шундан иборатки, император олий ҳазратларининг содиқ тобелари фойдаси учун (Тошкентга — Ҳ. З.) карвонлар тўсиқсиз давом этсин. Шахсан император ўз фармонида (қозоқ султонлари билан учрашганида — Ҳ. З.) карвон йўллари хавфсизлигини таъминлаш ҳақида музокара олиб бориш ва уни амалга оширишни буюрди²³. Суҳбатда Урусов Тошкентга олдин юборилган карвоннинг таланишидан Россия савдогарлари катта зарар кўрганликларини маълум қилиш билан бир қаторда, таланган молларни қидириб топишни қозоқ султонларига топширди. Қозоқ султонлари таланган молларни қидириб топиш учун Абулхайрхон махсус кишилар сафарбар қилганлигини маълум қилдилар. Шунингдек, улар карвоннинг таланиш сабабларини баён этдилар. Жуда кам хизмат ҳақи ваъда қилинганидан ғазабланган кузатувчилар йўл тўсарларга қўшилиб карвонни талашда қатнашганлар²⁴. Қозоқ султонлари бу аҳвол яна қайтарилмаслиги учун карвонни қўриқлаб борувчи кишиларга ҳар бир туя ҳисобидан 200 Тошкент тангаси бериш ҳамда буни уларнинг хоҳи-

²² ЦГИА СССР, ф. 1329, д. 57, л. 473.

²³ ЦГАДА СССР, ф. 248, Сената кн. $\frac{12}{143}$ л. 145 об—146.

²⁴ Уша жойда, л. 150.

шига қараб Тошкентга борганда пул ёки мол ҳисобида тўланишини сўрайдилар. Урусов бу таклифни маъқуллаб, ҳар бир туяга 250 танга, яъни ошиғи билан беришга ваъда қилади²⁵. Қўриқловчилар хон тавсиясига биноян, нуфузли кишилардан тайинланиб, уларнинг болаларини омонат сифатида карвон қайтгунча Оренбургда ушлаб туришга қарор қилдилар. Карвонга 30 кишидан иборат рус ҳарбий отряди биркитиб қўйиш мақсадга мувофиқ деб топилди²⁶. Урусов ўша йили Тошкентга карвон юборишни кечиктиришни таклиф қилган. Чунки карвонга қўшилиш учун савдогарларда мол бўлмаган. Шунинг учун карвонни келаси йилда Тошкентга юбориш зарурлигини айтган. Ўша вақтгача ҳам йўл хавфсизлиги бартараф қилинмаса, у вақтда рус савдогарларининг Тошкентга бормасликлари маъқуллигини уқтирган²⁷.

Қозоқ султонлари Урусовнинг мулоҳаза ва таклифларини маъқуллаб, Тошкентга юбориладиган карвоннинг хавфсизлигини таъминлашни ўз зиммаларига оладилар. Бу вақтда Санкт-Петербургда император қароргоҳида англиялик Роман Гок ва Юрья Томсонлар ўз моллари билан савдо қилиш учун Бухоро ва Хивага бориш истакларини маълум қилганлар. Чор ҳукумати Бухоро ва Хива ҳақида маълумотлар олиш ва Ўрта Осиё билан савдони йўлга қўйишда шу кишилардан фойдаланиш мақсадида уларга Оренбург орқали боришларига рухсат берди. Шу асосда генерал-лейтенант Урусов Роман Гок, Юрья Томсон ҳамда уларнинг гумаштаси Ниёз Исаев ва хизматкори Иван Романовларга шаҳодатнома берган. Шаҳодатномада кўрсатилган кишиларнинг хавфсизлигини тўла таъминлаш қозоқ хонлари, султонлари ва бийларидан сўралган. Шу билан бирга, унда рус давлатининг савдони ривожлантириш тарафдорлиги ва Оренбург шаҳрининг барпо этилганлиги маълум қилиниб, савдогарларга ҳамда доимий яшаш учун Оренбургга келувчи турли табақа ва диндаги кишиларга имтиёзлар берилиши ёзилган эди. Шунингдек, Оренбургда Шарқ савдогарлари билан савдо бошланганлиги маълум қилинган²⁸. Р. Гокнинг кўрсатишича, у рус ҳукуматининг «яширини инструкция»си билан йўлга чиққан.

²⁵ ЦГАДА СССР, ф. 248, Сената кн. 136, л. 15 об. Ҳар бир танга Россия пулига 5 тийинга тўғри келган.

²⁶ Ўша жойда, л. 146—146 об.

²⁷ Казахско-русские отношения, стр. 144.

²⁸ ЦГАДА СССР, ф. 248, Сената кн. 1191, л. 227—228.

Бундан ташқари нуфузли кишиларга савга қилиш учун Г. Гокка хазина ҳисобидан мол ва пул ҳам берилган.

1740 йилда Урусов вафот этиши муносабати билан Тошкентга карвон юбориш орқага сурилади. 1741 йилда Р. Гок ўз ҳамроҳлари билан Оренбургдан кичик жуз қозоқлари территорияси бўйлаб Сирдарёга ва бу ердан ўтиб, қорақалпоқлар томон йўл олади. У Қўвон дарёсига қўйиладиган Қорамуллада яшовчи Уразон Ботир оқсоқол бошчилигидаги қорақалпоқлар юртига келган. Бу жойда Р. Гок ва Уразон Ботир ўртасида суҳбат бўлиб, савдога оид масалаларга ҳам тўхталган. Р. Гок ўзига топширилган кўрсатмага мувофиқ, қорақалпоқларни Оренбург савдосига таклиф этган. Бунга жавобан, Уразон Ботир қорақалпоқ савдогарларининг Оренбургга бориб савдо қилишни исташларини, бироқ у жойдан бу томонга йўл бўлмаганлигини, ҳозирда эса ўз элчи ва савдогарларини Оренбургга юборишни ваъда қилган²⁹.

Р. Гок қорақалпоқлар ҳаёти билан танишиб, улар билан савдо қилиш фойдали бўлишига ишонч ҳосил қилди. Бу тўғрида у шундай ёзган: «У халқ оз эмас. Уларда бўри, тўлки, савсар, қоплон мўйналари, қўй териси, юнг, бугдой, буқа ва сигирлар ҳам бор, арзон Бухоро моллари ҳам учрайди... Шунинг учун улар билан савдо фойдали. Уларда турли мовут, қизил чарм, савсар мўйнаси, мунчоқ, пичоқ, нина, қозон, темир буюмлари ва бошқа рус молларига талаб катта»³⁰.

Р. Гок Хивага ҳам боради. Аммо унинг бу ердаги фаолиятига доир маълумотларга эга эмасмиз. У 1742 йилда Россияга қайтиб қозоқ ва қорақалпоқлар ҳаётига оид маълумотларни Чор маъмуриятига топширади.

Ўрта Осиё, жумладан; Тошкент билан савдони жонлантиришда Оренбург маъмурияти томонидан 1741 йилда Шубай Арслонов, Семён Дроздов, Мансур Юсупов ва хизматчилардан иборат 8 кишилик савдо карвонининг юборилиши диққатга сазовордир. Ш. Арслонов ва бошқа савдогарлар «ўзларига тегишли моллар» билан Тюрёк бошчилигидаги бир гуруҳ кишилар кузатувида йўлга

²⁹ Казахско-русские отношения, стр. 208.

³⁰ Казахско-русские отношения, стр. 212, Р. Гок Абулхайрхон ҳузурига қалмоқ хони Галдан-Чириндан элчи хат билан келганлигини ёзган. Бу хатда Галдан-Чирин Россия билан Тошкент ва Хива ўртасида қатнайдиغان карвонларни таламасликни Абулхайрхондан талаб этилган.

чиққанлар. Қозоқлар карвонни Тошкент шаҳрига ва бу ердан яна Оренбургга қўриқлаб боришни 140 сўм олиш шарти билан ўз зиммаларига олган эдилар. Карвонни Оренбургдан Туркистонга келгунга қадар кузатувчилар таъқиб қилиб келадилар. Карвон ҳатто Туркистонга етиб келганда ҳам бу ердаги қароқчилар уларни талашни мўлжаллайдилар. Шунинг учун Шубай Арслоновнинг сўзича, Туркистоннинг «энг яхши ва нуфузли кишилари» унга молларининг маълум қисмини шаҳарда қолдиришни маслаҳат берадилар. Улар бундай маслаҳатни 1738 йилдаги Тошкентга юборилган карвондагиларга ҳам берганликларини, лекин улар қулоқ солмаганликлари орқасида йўлда ҳамма моллар таланганлигини Шубай Арслоновга маълум қилганлар. Улар маслаҳатига кўра, Россия савдогарлари молларининг бир қисмини Туркистонда қолдириб 35 кундан кейин йўлга отландилар. Бу ерда Россия савдогарлари мовут, чарм ва мўйна молларини маҳаллий молларга алмаштириб оладилар. Савдогарлар карвонни таламоқчи бўлган йўлтўсарларни чалғитиш учун кечаси яширинча йўл билан Тошкентга жўнайдилар. Карвон Тошкентга келган вақтда қалмоқ хони номидан Кусекбек ҳокимлик қилмоқда эди. Бу киши ўз шахсий манфаатини кўзлаб Россия савдогарларига нисбатан зўравонлик ва адолатсизлик қилади. Чунончи, у карвондаги молларнинг маълум қисмини паст нарх билан насияга олади. У ўз ҳақини талаб қилган Россия савдогарларига жавобан уларнинг молларини сотиб олмасликни шаҳар савдогарларига буюради. Бу савдогарларнинг аҳволини жуда оғирлаштиради. Пировардида, Кусекбек уларга молларини жуда паст нарх билан сотишларига рухсат беради. Россия савдогарлари жуда катта зарар кўрадилар.

Шубай Арслоновнинг айтишича, қалмоқ хони Голдан-Чирин асли самарқандлик бўлиб, қалмоқлар орасида вояга етган Қосимхўжа деган кишини Кусекбек билан бирга шаҳарни бошқариш учун юборган. Унинг ихтиёрида 500 кишилик ҳарбий қўшин бўлган³¹. Бу киши ҳам совға талаб қилиб, Шубай Арслонов ва унинг ҳамроҳларини хафа қилган. Қалмоқлар маҳаллий аҳолига нисбатан ҳам зўравонлик сиёсатини қўллаган, «Тошкент аҳолисининг аксарияти,— дейди Ш. Арслонов.— Кусек-

³¹ ЦГАДА СССР, ф. 248, Сената кн. $\frac{5}{136}$ л. 189 об.

беждан жуда қаттиқ норози, чунки у арзимаган ишлар учун ҳам кишиларнинг бутун уйларини хонавайрон қилади». Шубай Арслоновнинг гувоҳлигига кўра, тошкентликлар чет эл ҳукмронлигига қарши бош кўтарганлар. Чунончи, Қосимхўжа бошчилигидаги 40 киши Кусекбекни ўлдириш ва ҳокимиятни қўлга олиш учун унинг уйига бостириб кирганлар. Бироқ бу ҳаракат қатнашчиларининг сотқинлиги туфайли мўлжалланган мақсад барбод бўлган.

Тошкентдаги оғир вазият савдонинг ривожланишига тўсқинлик қилаётган эди. Шунга қарамай, Тошкентда Россиянинг савдо қилиш ҳаракати тобора ўсиб бормоқда эди. Шубай Арслонов Тошкентда савдогарларни Оренбургга жалб этиш учун ташвиқот юргизиш бу соҳада маълум муваффақиятга ҳам эришган. Чунончи, маҳаллий савдогарлар Ш. Арслонов билан Оренбургга боришга ваъда берганлар.

Шубай Арслонов Тошкентда бўёқ, нина, мўйна ва рус моллари билан савдо қилиб газлама, мўйна ва бошқа маҳаллий молларни олган. Унинг кўрсатишича, Тошкентда рус молларидан мовут, бўёқ ва чармга талаб катта бўлган. Бу вақтларда Тошкентда ип ва ипак газлампалар, мўйна ва қуруқ мевалар ҳамда бошқа моллар билан савдо қилинган. Бу ерга Бухородан қоракўл териси, газлама, Хўжанддан газлама ва қуруқ мева, қалмоқ ерларидан майда ва йирик қорамоллар келтирилган³². Шубай Арслонов 700 Тошкент савдогари билан Туркистон орқали Оренбургга қайтган³³.

Шубай Арслонов бошчилигидаги карвон Тошкентда катта зарар кўрган бўлса-да, лекин унинг ташвиқоти билан кўп сондаги савдогарларнинг Оренбургга жалб этилиши ҳар икки томон ўртасида савдонинг ўсишида маълум роль ўйнайди.

Урусовнинг ўрнига тайинланган И. И. Неплюев Тошкент ва Урта Осиёнинг бошқа шаҳарларига хазина моллари билан расмий савдо карвонини юборишга қарши бўлади. Карвон йўлидаги хавфни бартараф қилишнинг иложи йўқлигини англаб И. И. Неплюев 1742 йилда карвон юбормасликка ижозат берилишини сўраб ҳукумат сенатига махсус хат ёзди. «Шундай қилинса,— деб ёзган И. И. Неплюев,— Оренбург савдосига ҳеч қандай зиён

³² Уша жойда, л. 192 об—193.

³³ Уша жойда, л. 195 об.

бўлмайди, чунки рус моллари Бухоро, Хива, Тошкент ва бошқа барча чегара халқларига, шу жумладан, айниқса қозоқларга зарур...». Унинг фикрича, Урта Осиё савдогарлари ва кўчманчилари ўз молларини сотиш ва рус молларига бўлган эҳтиёжларини қондириш учун Оренбургга қатнашлари аён. Шунинг учун И. И. Неплюев Тошкентга карвон юбормай ҳам Оренбургнинг ўзида савдо қилинса ҳам рус савдогарлари, ҳам давлат фойда олиши муқаррарлигини баён этган эди³⁴.

И. И. Неплюевнинг таклифи ҳақиқий аҳволни акс эттирар эди. Шунинг учун рус ҳукумати Урта Осиё шаҳарларига хазина моллари билан савдо карвонини юбормаслик ҳақида қарор чиқаради. И. И. Неплюев Россия шаҳарларига ва Урта Осиёнинг турли жойларига хатлар юбориб, савдогарларга имтиёзлар берилишини ваъда қилиб, уларни Оренбургга таклиф этади. У Оренбургда савдони йўлга қўйишда ҳаракат қилган савдогарларни совғалар билан рағбатлантирган. Оренбургда янги савдо раста ва дўконлари қурдиради. Бундан ташқари, карвон йўлларида карвонлар хавфсизлигини таъминлаш рус давлати тобелигидаги қозоқларга топширилади. Масалан, 1749 йилда И. И. Неплюев Катта жуз бийи Тюлчибийга хат юбориб тошкентлик, бухоролик, қашқарлик, балхлик ва бадахшонлик савдогарлар унга қарашли жойлардан Оренбургга келаётган ва орқага қайтаётганда талон-тарожга йўл қўймаслик ва уларни қўриқлашни унга топширади³⁵.

Оренбург маъмурияти томонидан кўрилган чоралар Урта Осиё савдогарларининг Оренбургга келишини кўпайтирди, ҳатто Андижон, Наманган ва Хўжанд каби шаҳарлардан ҳам савдогарлар Оренбургга бориш истакларини билдирадилар. Бу тўғрида 1745 йилда қозоқларнинг Урта жуз султони Бароқ махсус хат билан И. И. Неплюевга хабар қилади.

Хуллас, Урта Осиёнинг Оренбург орқали Россия билан савдоси вақт ўтиши билан ўсиб борди (2-жадвал). Чунончи, 1738 йилда Россиядан 17997 сўмлик мол келтирилган бўлса, 1746 йилга келиб унинг ҳажми 110435 минг сўмга етди. Биринчи йили Урта Осиёдан (шу жумладан Қозоғистон) 13049 сўм, 1746 йилда 67165 сўмлик мол келтирилган. Умуман олганда, 1738—1746 йиллар

³⁴ ЦГАДА СССР, ф. 248, Сената кн. 136, л. 183—184.

³⁵ Казахско-русские отношения, стр. 490.

давомида Россиядан 491219 сўмлик, Ўрта Осиёдан 448967 сўмлик турли моллар Оренбургга келтирилган. Бу ҳисобга Ўрта Осиё савдогарлари томонидан келтирилган кумуш, қимматли тошлар, олтинларнинг қиммати кирмайди. Чунки, бундай моллардан бож олинмаган. Буларни ҳам ҳисобга олганда, Ўрта Осиё савдогарларининг моли анча кўп бўлиб чиқади.

Татишчевнинг кўрсатишича, Оренбургга ўрта осиеликлар томонидан олиб келинадиган олтин асосан бухоро, ҳинд, эрон тавгаларидан иборат бўлган. Бухорода олтин Амударё қуми орасидан ажратиб олинган³⁶.

2-жадвал

Йиллар	Россия моллари		Ўрта Осиё моллари	
	сум	тайн	сум	тайн
1738	17997	19	13049	18
1739	22596	69	3487	35
1740	31338	08	64522	04
1741	50932	62	58103	60
1742	35999	84	58638	89
1743	59195	5	5991	94
1744	54130	22	72301	34
1745	108604	2	105707	83
1746	110435	59	67165	72
Жами	491219	30	448967	79

Оренбургда Ўрта Осиё билан савдонинг йўлга қўйилишидан И. И. Неплюевнинг кўрсатишича, рус савдогарлари анча фойда олганлар³⁷. Ўрта Осиё моллари, хусусан, мўйналари Оренбургдан Польша, Туркия ва бошқа чет мамлакатларга ҳам олиб кетилган³⁸. Оренбург билан савдо ўрта осиеликлар учун ҳам жуда фойдали ҳисобланган. Шунинг учун ҳам 1747 йилга келиб рус моллари 80969 сўмни ташкил этган бўлса, Ўрта Осиёники 124733 сўмга кўтарилди. Бундан мамнун бўлган Оренбург маъмурияти бухоролик, тошкентлик ва хива-

³⁶ Т а т и ш е в, кўрсатилган асар, 325-бет.

³⁷ ЦГАДА СССР, ф. 248, Сената ⁵ 136 л. 227.

³⁸ Уша жойда, л. 227.

лик савдогарларнинг кўп қелганликларини ҳукуматга хабар қилган³⁹.

3-жадвалдан кўриниб турибдики, савдода газламалар асосий роль ўйнаган. Улар Тошкент, Бухородан олиб келинган. Шунингдек рўмол, пўстин, кўйлак, белбоғ сингари моллар ҳам оз бўлса-да, учрайди. Айниқса, Тош-

3-жадвал

Моллар	Миқдори (таб)	Моллар	Миқдори
Тошкент бўз матоси	5230	бўри териси	10323
Тошкент чит матоси	20510	бўри панжаси	368
Тошкент пардалари	1032	оқ сичқон мўйнаси	1160
Тошкент рўмоллари	23	қоплон териси	4
Оқ бўз	10160	қундуз мўйнаси	40
Ёркент ип матоси	55780	сассиқ кўзон мўйнаси	1116
Дағал ип мато	26192	туя юнги	63 п.
Зандон мато	49610	кўйлар	40058
Қизил рангли мато	260	от ва тойчалар	10996
Хом ип газлама*	114110	кўй ёғи	951 пуд
Ипак газламалар	490	кўй териси	7985
Пахта	5 пуд, 19 қадоқ	пўстинлар	132
Белбоғлар	53	мум	11 пуд 20 қадоқ
Кўйлақлар	8	қизил мис	4 пуд 11 қадоқ
Атлас	7	нашатир	1 пуд
Қоракўл мўйнаси	13281	олтингугурт	6 қадоқ
Тулки мўйналари	53631		
Тулки панжаси	1387		

* Хом ва Ёркент Шарқий Туркистондаги шаҳарлар ҳисобланиб, газламалар шу жойлар номлари билан юритилган. Бундай газламалар Шарқий Туркистондагина эмас, балки Ўрта Осиё шаҳарларида ҳам ишлаб чиқарилган.

кентдан парда келтирилиши диққатга сазовордир. Чунки, бу, Тошкентда парда тайёрлаш ихтисослаштирилганлиги ва унинг ташқи бозор буюмлари орасидан ўрин эгаллаганлиги ҳақида гувоҳлик беради.

Ўрта Осиё моллари орасида қоракўл ва мўйна молларининг бозори чаққон бўлган. Бундай молларнинг маъ-

³⁹ ЦГАДА СССР, ф. Гос. архив, р. XVI, д. 808, л. 239.

лум қисми ҳамда йирик ва майда қорамоллар Қозоғистондан келтирилган. Моллар орасида мис, олтингугурт сингари фойдали қазилма маҳсулотлари ҳам учрайди. Урта осиеликлар ўз моллари эвазига турли рус молларини олганлар. 1748 йили русларнинг маълумотларига кўра рус моллари мовут, мўйна, нина, мих, тароқ, пичоқ, қайчи, тугма, тўғноғич, чарм, қанд, бўёқ ва бошқа нарсаларни ўз ичига олган. Шунингдек, айрим Фарбий Европа давлатларининг моллари, хусусан мовутлари ҳам бор эди. 1748 йили 2119100 дона нина, 14720 та тароқ, 12000 тўғноғич, 4315 савсар мўйнаси, 17092 чарм, 2974 қайчи, 5710 темир узанги, 33210 газ мовут ва 119290 газ бўзга ўхшаш ип газлама ва бошқа моллар Оренбургга келтирилган. Рус молларининг маълум қисми, айниқса газламалари Россиянинг чекка ўлкаларига ва маҳаллий эҳтиёжга кетар эди. Ҳаммаси бўлиб, 140384 сўмлик турли моллар Россиянинг ички томонларидан келтирилган эди. Шу йили Урта Осиедан эса 143368 сўмлик мол Оренбургга олиб келинган. Шу жумладан 830 газ олача, 220610 газ бўз, 970 газ рўмоллик газлама, 180 Хива ип матоси, 310 газ туркман матоси, 82760 газ зандони, 3170 газ хом мато, 68900 Тошкент пардаси, 251160 Тошкент чит матоси, 500 чакмон, 530 Хива ип пардаси олинган. 1749 йилда Урта Осие моллари 156176 сўм, рус моллари эса 734239 сўм ҳажмида келтирилган. Уша йили рус савдогарларининг кўпчилиги Оренбургдаги савдодан кўп фойда олиб, ўз вакилларини икки ва ҳатто 3 марта Москва ва бошқа шаҳарларга мол олиб келиш учун юборган. Натижада бунинг орқасида олдинги йилларга нисбатан рус молларининг миқдори оша бошлаган⁴⁰. «Император олий ҳазратларининг фармонига мувофиқ,— деб ёзган И. И. Неплюев,— фақат Бухоро ва Хивадан эмас, балки бошқа узоқ чегара жойлардан ҳам савдогарларни жалб қилиш учун барча ҳаракатлар амалга оширилмоқда...⁴¹. Бундай тадбирлардан бири Троицкий ярмаркасининг ташкил этилиши бўлди. Гарчанд, Оренбургда савдо йўлга қўйилган бўлса-да, унинг географик жойланиши Урта Осиенинг айрим ерлари билан алоқанинг самарали бўлишини тўла таъминлай олмас эди. Бу тўғрида 1751 йилда И. И. Неплюев ҳукумат сенатига шундай ёзган: «Оренбургга келганда шуни айтиш ло-

⁴⁰ ЦГАДА СССР, ф. Гос. архив, р. XVI, д. 808, л. 279.

⁴¹ Уша жойда.

зимки, у ерга ҳар томондан йўл очиқ ва деярли ҳамма давлатлардан савдогарлар қатнаб турибди. Бироқ, Оренбург кичик жуз қозоқлари, хиваликлар, бухороликлар ва бошқа узоқ халқлар билан савдо қилишга қулай..., ўрта жуз қозоқлари, тошкентлик ва қашқарликлар билан савдо қилиш учун 1750 йилда Уйиск линиясидаги Троицкийда ярмарка ташкил этилди⁴².

Троицкий ярмаркасининг очилиши Оренбургга Сибирь билан савдо қилиш имкониятини беради. У Оренбургдан кейинги муҳим савдо марказларидан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ярмаркага 1751 йилда Россиянинг ички томонларидан ва Ўрта Осиёдан савдогарлар турли моллар келтирар эдилар, чунончи, ярмаркага 1030000 нина, 9426 чарм, 147 пуд қанд, 14761 газ мовут, тугма, қозон, кўзгу, мунчоқ, мўйна ва бошқа рус моллари олиб келинган. Ўрта Осиёдан эса 3480 газ олача, 123460 газ бўз, 24700 газ заңдони, 105740 газ хом ип мато, 1194 Тошкент пардаси, 136 белбоғ, 370 ип рўмол, 523 чакмон, 77 газ ипак газлама, 20 пуд пахта, 19444 қорақўл, тулки ва бўри мўйналари келтирилган.

Ўрта Осиё савдогарлари келтирган моллар орасида олтин ва кумуш алоҳида ўрин эгаллаган. Бу моллар, асосан давлат пул зарблаш корхонасига сотиб олинар эди. Рус ҳукумати олтин ва кумушнинг кўп келтирилишини таъминлаш учун улардан бож олмасликни жорий этган. Шунинг учун Ўрта Осиё савдогарлари олтин ва кумуш олиб келишга ҳаракат қилганлар. Масалан, улар Оренбургга 1750 йилда 10 пудга яқин, 1751 йилда 13 пуддан ортиқ олтин келтирганлар. Шу йили Троицкийга 2 пуддан ортиқроқ олтин олиб келинган. Оренбургга 1749 йилда 1040 пуд, 1750 йилда (шу жумладан, Троицкийга ҳам) 1500 пуд, 1751 йилда Оренбургга 433 пуд, Троицкийга 237 пуд кумуш келтирилганлиги маълум⁴³.

Кумуш аббаси номли эрон тангаларини Ўрта Осиё савдогарлари Эрондан олиб келардилар. Оренбург ва Троицкийда савдонинг кўтарилиши Ўрта Осиё шаҳарлари орқали Ҳиндистон билан алоқани кучайтиришни тақозо қиларди. Шунинг учун ҳам 1751 йилнинг 29 январида Оренбург генерал-губернатори И. И. Неплюев ҳар икки томон ўртасида савдони ривожлантиришга қара-

⁴² Уша жойда, л. 3.

⁴³ ЦГАДА СССР, ф. 19, финансы ед. хр., 5 доп., л. 11—12; ф. Гос. архив, р. XVI, д. 808, л. 312—313.

тилган ўз мулоҳазаларини хат орқали ташқи ишлар коллегиясига юборади. Хатда кўрсатилган жойлар билан алоқани кучайтиришга қандай чоралар кўриш ва бунга эришмоқ учун Россиядаги мавжуд имкониятлар ҳақида фикр юритилган. Шунингдек, И. И. Неплюев Оренбургнинг собиқ бошлиғи Кирилловнинг режаларини ҳукуматга эслатиб ўтган. Чунончи, Кириллов Бухоро, Хива, Балх, Бадахшон ва бошқа жойларни босиб олиш ҳамда Орол денгизига кемачиликни йўлга қўйиш йўли билан савдони ривожлантиришни таклиф этган. И. И. Неплюев ўз хатида бу таклифни амалга ошириш мумкин эмаслигини уқтириб ўтиб, Урта Осиё билан алоқани ривожлантириш учун бошқача сиёсат қўллашни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди. У Урта Осиё билан алоқани яхшилаш учун карвон йўлларидаги хавфсизликни таъминлаш, Хива хонлиги ва атроф жойлар билан яхши муносабатда бўлиш, Оренбургдан Урта Осиё шаҳарлари, Балх ва Кобулга кичик савдо карвонларини бориб туришини таклиф этади. У яна Хива орқали Бухоро ва бошқа жойлар билан савдо қилинишини ҳисобга олиб, у билан алоқани мустаҳкамлашни алоҳида уқтириб ўтади.

И. И. Неплюев ўз хатида карвонлар хавфсизлигини таъминлаш учун давлат канцлери номидан қозоқ хони Нуралихонга махсус хат юборилишини сўрайди. Хатда Урта Осиё шаҳарлари билан савдони ривожлантиришни қозоқларнинг ўзига ҳам жуда фойдалигини кўрсатиб ўтиш ҳамда уларга давлат томонидан мукофот ваъда қилиши лозим эди. И. И. Неплюев тажриба тариқасида 1749 йилда Оренбургдан 3 минг сўмлик мол билан татар савдогари Абдулла Халилнинг карвони Хива ва Бухорога юборилганлигини ҳам хатида ёзган. Карвон катта фойда билан қайтиб келган. Шундан кейин 1750 йилда ҳам Абдулла Халилнинг гумашталари орқали 5 минг сўмлик молни ўз ичига олган карвонни юборган. Бу карвонга Бухоро, Балх, Бадахшон ва иложи бўлса, Кобулгача бориш тўғрисида кўрсатма берилган. Бу вақтда хатда кўрсатилишича, Ҳиндистонга уч йўл, яъни Балх, Бадахшон ва Қандаҳор орқали бориш мумкин бўлган. Афғон шоҳи Эронга бостириб кириб, ўзини бу мамлакатнинг шоҳи деб эълон қилган. У Бухорога ўз вакилини юбориб, савдогарларни ўз юртига таклиф қилган. И. И. Неплюев бу қулай вазиятдан фойдаланиб, Оренбургдан, Кобул ва ҳатто Ҳиндистонгача ҳар йили рус карвонларини юбориб туришни тавсия этган.

Хуллас, И. И. Неплюев Ўрта Осиё ва Ҳиндистон билан алоқанинг самарали бўлишини таъминлаш ва унда Россия савдогарларининг мавқеини ўрнатиш учун махсус савдо компаниясини тузишни таклиф қилади. Унинг фикрича, компанияга бой ва тадбиркор савдогарлар киритилиши керак эди. И. И. Неплюев компанияга Гаврил Журавлёв, арман Василий Марков, грек И. Мавродий, мис заводининг эгаси И. Твердишев, татар Абдулла Халил ва ростовлик савдогар А. Кикин сингари атоқли савдогарларни киритишни тавсия қилади. Бу билан бирга, грек И. Мавродийнинг қимматли тошларни жуда яхши билишлигини алоҳида қайд қилиб ўтади. Компанияга кўрсатилган савдогарлардан бошқа савдо аҳллари кўшмаслик лозим эди. Борди-ю, аъзолардан бирортаси компаниядан чиқиб кетса, ўрнига муносиб савдогар киритилиши керак эди.

Компания Бухоро ва Хивага ўз вакилларини қўйиш ва улар зиммасига карвон фаолиятининг самарали бўлишига қаратилган чораларини амалга ошириш вазифаси юклатилиши лозим эди. У ўз фаолиятини кучайтириш билан чегараланмай Ўрта Осиё савдогарларини Оренбургга жалб этиши ҳам керак эди⁴⁴. Ўз навбатида Хива ва Бухоро савдогарларини ҳам Оренбургда ўз вакиллари тайинлаши назарда тутилган.

И. И. Неплюевнинг таклифлари ҳукумат сенати ва ташқи ишлар коллегиясида муҳокама қилинади. Ҳатто у бу масала юзасидан Петербургга чақиртирилди.

1751 йили 23 мартда ҳукумат сенати И. И. Неплюев таклифларини қувватлаб, Ўрта Осиё ва Ҳиндистон билан савдо қилувчи компанияни тузиш ҳақида қарор қабул қилади⁴⁵. Бунда компанияга номзод қилиб кўрсатилган савдогарлар рўйхати тасдиқланиб, унга 15 йил муддат билан Ўрта Осиё ва Ҳиндистон савдоси монополия қилиб берилади. Шу муддат ўтгунга қадар компанияга аъзо бўлмаган савдогарларни кўрсатилган жойлар билан савдо қилишига рухсат бермаслик буюрилди. Шунингдек, И. И. Неплюевга компания «карвонларини донмий қатнаб туришларини таъминлаш, давлат манфаатларини кўзлаган ҳолда савдони кучайтириш ва қўшни халқ савдогарларини Оренбургга жалб этиш» топширил-

⁴⁴ Архив внешней политики России, ф. «Сношение России с Хивой», д. 1, л. 1—5.

⁴⁵ Уша жойда, д. 1, л. 1.

ди⁴⁶. Компанияга директор ҳам тайинлаш кўрсатилди. Уни рағбатлантириш мақсадида савдогарларнинг келтирган ва олиб чиқиб кетган молларидан бож олмаслик уқтириб ўтилди. Компаниядан фақат ички бож олиниши лозим эди⁴⁷. Бироқ компания амалда ўз ишини давом эттирмади. Бунга татар савдогари Абдулла Халил томонидан юборилган карвоннинг Бухоро ва Ҳиндистон ўртасида таланганлиги ҳақидаги овоза сабаб бўлган. Буни эшитган компания савдогарлари ўз карвонларини жўнатишга журъат қилмаганлар⁴⁸.

Урта Осиё шаҳарлари ва Ҳиндистон билан алоқани кучайтириш ҳамда унда рус савдогарлари мавқеини ўрнатиш ҳукуматнинг расмий кишилари доираси билангина чегараланмаган. Чунончи, 1751 йилда Симбириядаги завод эгаси А. Духов махсус хат билан императорга мурожаат қилади. У мис конларини излаб топиб, мис тангаларини зарб қилиш ва тарқатиш йўли билан савдони ривожлантириш масаласини кўтаради. Шунингдек, Тошкент, Бухоро, Бадахшон ва Қобул билан савдони кенгайтириб, у жойларга рус савдогарларини жўнатиб туришни сўрайди. Хат муаллифи Урта Осиёга нисбатан зўравонлик сиёсатини қўлламаздан тинчлик ва савдони ривожлантириш йўли билан унинг ичкарисига суқилиб киришни таклиф этади. У бунинг исботи учун Бекович Черкасский ва бошқа ҳарбий экспедицияларнинг барбод бўлганлигини эслатиб ўтади⁴⁹. 1752 йилда эса бир гуруҳ олий мартабали кишилар, хусусан князь М. Голицин, князь А. Голцин, князь Б. Юсупов, И. Бекметов, А. Батурлин ва И. Одальскийлар шахсан императорга махсус доклад ёзиб, Оренбургга берилган имтиёзларни эслатиб ўтадилар. Шунинг билан баробар, улар имтиёзлар муддатини яна 10 йилга чўзишни сўрайдилар. Улар шундай қилинганда Оренбургда савдо янада ривожланиб, у ерга савдогарларнинг ўрнашишлари муқаррарлигини уқтириб ўтадилар.

⁴⁶ Уша жойда д. 1, л. 25.

⁴⁷ Уша жойда.

⁴⁸ ЦГАДА СССР, ф. 19, финансы, ед. хр., 5, л. 28. Айрим маълумотларга кўра, компания тузилганлиги ҳақидаги ҳукумат қарори билан турли шаҳарларда, хусусан Ярославль, Воронеж, Тула, Псков ва бошқа жойларда эълон қилинган. Лекин бу шаҳар савдогарлари компанияга қўшилишга рози бўлмаганлар.

⁴⁹ ЦГАДА СССР, ф. Гос. архив, р. XVI, д. 808, л. 325—326.

Чор ҳукумати Оренбург ва Троицкийда савдони самарали бўлишини таъминлаш борасида муҳим тадбирларни амалга оширган бўлса-да, карвон йўлларидаги хавф тўла тугатилмаган эди. Урта Осиё территориясида савдогарларнинг карвонлари қорақалпоқ ва туркман ерларида ҳам йўлтўсарлар томонидан кўплаб таланган. Шунинг учун ҳам Урта Осиё савдогарларининг Оренбургга келиши ҳамма вақт бир текисда бўлмай, йўл шароитига қараб гоҳ кўп ёки оз сонни ташкил этган. Бу ҳолат Россия билан Урта Осиё ўртасидаги алоқани мунтазам равишда ўсиб боришига тўсқинлик қилар эди. Бироқ ҳар икки томоннинг манфаатдорлиги орқасида оғир шароитга қарамай, савдогарлар турли моллар билан қатнаб турдилар. Чунончи, 1752 йилда Оренбургга 34098 сўмлик газлама, 65726 тулки мўйнаси, 5895 бўри териси, 38295 қорақўл ва бошқа Урта Осиё моллари келтирилган. Троицкийга 2000 сўмлик газлама, 2234 бўри териси ва 15793 тулки мўйнаси олиб келинган⁵⁰.

Бу вақтларда Оренбургдан Хивага савдогарларнинг хусусий моллари билан унча катта бўлмаган карвон юбориб турилган. Масалан, 1753 йилда Муртазо Айитов бошчилигида Қозон савдогарларининг савдо карвони Хивага жўнатилган. Карвон Хивада турли моллар билан савдо қилиб Оренбургга қайтган. Бу тўғрида И. И. Неплюев ҳукумат сенатига шундай ёзган: «Хивада савдо билан бўлган татар савдогарлари у ердан Оренбургга келдилар. Бу ердаги савдонинг аҳволи, уларнинг қандай савдо қилганликлари ҳақида Оренбург губерния маҳкамасида улардан маълумотлар олинди. Бу маълумотлар нусхасини ҳукумат сенатига юбордим. Маълумотга кўра, Хивада татар савдогарлари бемалол ва самарали савдо қилганлар. Бухорода олтиннинг, Хивада кумушнинг кўпайиши орқасида савдонинг яхши бўлиши у ердан савдогарларнинг Оренбургга келишларига умид туғдиради»⁵¹.

Оренбург маъмурияти карвонбоши Муртазо Айитов орқали Хива хонига хат юбориб, бунда татар савдогарларининг фаолияти учун шароит яратиб берилишини сўраган. Натижада татар савдогарлари Хивада бемалол, ўз хоҳишларича савдо қилганлар. Улар Хивада Бухоро, Тошкент ва Қашқар савдогарларини учратганлар. Бу

⁵⁰ ЦГАДА СССР, ф. Гос. архив р. XVI, д. 808, л. 341, 348.

⁵¹ ЦГАДА СССР, ф. 271, Коммерц коллегия, оп. 1, д. 509, л. 1.

вақтда Хиванинг кўчманчилар ва Эрон билан алоқаси ҳам анча жонланган. «Ҳозирда Хивада,— дейди Муртазо Айитов,— Бухородан ва бошқа Узоқ Шарқ мамлакатларидан келтириладиган олтин аввалги вақтларга қараганда анча кўпайган, шунингдек кумуш савдогарларнинг Эронга қатнаши орқасида олдинги йилга нисбатан бирмунча ортди. Эронга қозоқ чорвалари ва рус молларини олиб бориш фойда бермоқда. Шунинг учун ҳам хивалик савдогарлар у ерга бажонидил қатнамоқдалар... фақат бир ҳафтада хивалик ва урганчликлар, Россия савдогарларидан олинган мовут ва чарм, қозоқ қўйлари ва ўзларининг ип газламалари билан Эронга жўнаганлар»⁵². Бинобарин, Хивадан рус моллари Эронгача олиб кетилган. Бундан ташқари, Муртазо Айитовнинг кўрсатишича, хивалик ва урганчликлар рус молларини Бухорога олиб борар эдилар. Бухоро ва Хивада турли моллар, шу жумладан, рус моллари билан Ўрта Осиё ва Эронда савдо қилувчи маълум савдо гуруҳлари шакланган эди. Бундай савдогарлар Оренбургга қатнаб турардилар. Хива ва Урганчдан,— дейди Муртазо Айитов,— фақат Эрон ва Бухорога кетганлар эмас, балки бошқа маҳаллий кишилар (савдогарлар — Ҳ. З.) ҳам ўзларидаги олтин ва кумуш билан бу ерга (Оренбургга — Ҳ. З.) келишни жуда истайдилар, хусусан хиваликлардан 6 киши, урганчликлардан эса 20 киши, Урганчда қишлаб қолган 20 кишидан иборат бухоролик савдогарлар «бизлар билан биргалашиб йўлга чиқмоқчи эдилар. Бироқ улар Эрондан кутилган карвоннинг келмаслиги туфайли йўлга отланмаганлар. Савдогарлар ўз ҳамроҳларининг Эрондан келиши билан Оренбургга катта карвон билан боришларини Муртазо Айитовга маълум қилганлар. Бу киши Оренбургда доимий яшаш учун жойлашган бухоролик савдогарларни ҳам Хивада учратган. Хуллас, Муртазо Айитов маълумотларига кўра, XVIII аср ўрталарида Хива хонлиги Ўрта Осиёнинг турли жойлари, хусусан Бухоро, Тошкент, Қозоғистон, Оренбург орқали Россия, Қашқар ва Эрон билан савдо олиб борган. Афсуски, татар савдогарларининг Хивага олиб келган ва бу ердан олиб кетган моллари ҳақидаги маълумотларга эга эмасмиз. Шу нарса маълумки, Муртазо Айитов Хивадан турли полиз экинлари уруғини («Разных огородных семян») давлат эҳтиёжи учун сотиб ол-

⁵² ЦГАДА СССР, ф. 271, Коммерц-коллегия, оп. 1, д. 509, л. 6.

ган⁵³. Афтидан, бундай уруғлар Оренбургда тажриба тариқасида экиб кўриш учун керак бўлган бўлса керак.

1753 йили ҳукумат сенатининг кўрсатмасига мувофиқ Оренбург генерал-губернатори И. И. Неплюев Хива ва Бухорога савдо карвони жўнатган. Қарвонга самаралик савдогар Данил Рукавкин бошлиқ қилиб тайинланган. Бу карвонда Д. Рукавкиннинг ўзига қарашли моллари Санкт-Петербург савдогари Мурзиннинг 1525 сўмлик моли ва бошқа савдогарларнинг ҳам шу хил мол-ҳоллари бор эди. Қарвон гумашта ва хизматчилардан иборат 30 кишини ўз ичига олган эди⁵⁴.

Қарвон Хивадан Бухорога ўтиши лозим эди. У қозоқлар кузатувида Хивага келган. Бироқ Хива хони Данил Рукавкин ва унинг ҳамроҳларидан шубҳаланиб, 10 ой давомида назорат остида ушлаб турган, уларнинг савдо қилишларига йўл қўймаган. Бунинг устига, карвонга тегишли моллар бозор баҳоси билан эмас, балки арзон нархда хон хазинасига сотиб олинган. Айрим маълумотларга кўра Д. Рукавкин «жосус» сифатида шубҳа остига олинган. Бундан хабардор бўлган И. И. Неплюев Хива хонининг Данил Рукавкинга нисбатан қилган муносабатига жавоб тариқасида Оренбургдаги Хива савдогарларини ушлайди. Шундан кейин Хива хони рус савдо карвонига ва Д. Рукавкинга ватанига қайтиб кетишга рухсат беради. Д. Рукавкин Хивада тўплаган айрим маълумотларини Оренбург маъмуриятига маълум қилади. Унинг кўрсатишича, хонликда савдо белгиланган кунлардагина ўтказилган, Кўҳна Урганчда айниқса катта савдо бўлган. Бу жойга қозоқлар, туркманлар ва ороликлар савдо қилиш учун келардилар. Бухороликлар Амударё бўйлаб ҳам қайиқларда турли моллар билан Хивага қатнаб турганлар. Хивада ипак ва ипак газламалар тўқилиб, буларнинг кўпчилиги Оренбургга олиб кетилган. Шунингдек, Д. Рукавкин хиваликлар рус молларини Бухоро ва ҳатто Эронгача олиб боришларини қайд қилиб ўтади. Унинг кўрсатишича, Хива ва Бухоронинг Оренбург билан савдоси фойдали ҳисобланса-да, бироқ карвонларни талаш ва савдогарларни ўлдириш каби ҳодисалар ҳар икки томон ўртасидаги савдо-сотикнинг ривожланишига тўсқинлик қилган. Урта Осиё савдогарла-

⁵³ ЦГАДА СССР, ф. 276, Коммерц-коллегия, оп. 1, д. 509, л. 3.

⁵⁴ Архив внешней политики России, ф. «Сношение России с Хивой», д/б., л. 402.

ри йўлда қозоқларга турли-туман тўлов тўлашлари орқасида Оренбургда ўз молларини қиммат баҳода сотишга мажбур бўлганлар⁵⁵.

4-жадвал

Моллар	Сони	Оғирлиги			Баҳоси
		Пуд	Қадоқ	Масқол	Сум — тийин
Олтин	—	—	25	48	6364—80
Кумуш	—	15	29	—	9057—60
Олмос тоши	6	.	.	$\frac{1}{2}$	15
Зумрад	1
Олмос майдася	92
Марварид	41	—	—	—	.
Ёқут	2	—	—	—	—
Қизил ва кўк лаъл	103	—	—	—	—
Феруза	—	—	8	—	1214
Олача матолари	49	—	—	—	25—50
Оқ ва ҳаворанг матолар	32	—	—	—	12—30
Пахта	—	1	30	—	10—50
Бўри териси	4	—	—	—	2—40
Бухоро матолари	9	—	—	—	4—50
Ҳинд матолари	1	—	—	—	1
Пардалар	132	—	—	—	83—60
Ипак	$3\frac{1}{2}$	—	—	—	10—50
Тулки мўйнаси	621	—	—	—	310—50
Тилла ва кумуш ҳалли ипак гилам	1	—	—	—	200
Белбоғлар	4	—	—	—	3—75
Оқ дока	$2\frac{1}{2}$	—	—	—	10
Бошқирд тулки мўйнаси	1	—	—	—	20
Бухоро қоракўллари	2274	—	—	—	2040
Қозоқ қоракўллари	16	—	—	—	1—60
Гуруч	—	1	10	—	2—50
Тошкент этиги	2	—	—	—	1
Пахта чигизи	—	—	13	—	13
Майиз	—	—	7	—	52

Д. Рукавкин ўз маълумотларида Хивада кўпгина миқдорда пахта ва ипак етиштирилишини қайд қилган. Сув бўйларида ва боғларда тут дарахтлари экилган. Буғдой, гуруч, тарик, жўхори ва турли хил мевалар етиштирилган.

⁵⁵ Уша жойда, б/н., л. 388.

Демак, Данил Рукавкин ҳам Хивада савдо-сотиқнинг анча жонлилиги ҳамда бу ўлканинг қўшни халқлар ва Эрон билан савдо алоқаси мавжудлигининг гувоҳи бўлган. Унинг карвон билан Хивага олиб борган молларининг турлари ҳақидаги ҳужжатга эга эмасмиз. Бироқ карвоннинг Хивадан Оренбургга олиб борган молларини кўрсатувчи маълумотлар мавжуд, буни 4-жадвалдан кўришимиз мумкин.

5-жадвал

Моллар	Оренбургга	Троицкияга	Жами
Ипак аралаш олача	1380 газ	50 газ	1340 газ
Ип олача	4770 газ	12250 газ	17320 газ
Рангли бӯз	21860 .	273700 .	355570 .
Тошкент хом сурпи	24210 .	76500 .	100710 .
Тошкент пардаси	6185	9995	16180
Зандони	—	50 газ	50 газ
Рангли дока	2290 газ	3650 .	5850 .
Хом газлама	250 .	250 .	500 .
Тўнлар	792 .	3075 .	3867 .
Белбоғлар	360	538	898
Ип рўмоллар	137	3577	3714
Ярим ипак рўмоллар	106	—	106
Ҳинд рўмоллари	18	—	18
Пўстишлар	291	17	308
Пахта	27 п. 38 кг.	1 п. 23 кг	29 п. 21 қ
Калава ип	—	19 қ	19 қ
Қорақўллар	11214	—	11214
Тошкент этиги	56 жуфт	63 жуфт	119 жуфт
Мис	6 п. 20 қ	2 п.	8 п. 20 қ.
Кумуш нақшли юган	361 жуфт	394 жуфт	755 жуфт
Темир нақшли юган	—	40	40
Мис нақшли юган	—	4	4
Майна	1 п.	—	1 п.

Демак, Россия савдогарлари Хивада олтин, кумуш, қимматли тош ва қорақўлларни кўпроқ сотиб олганлар. Шунингдек, улар Тошкент, Бухоро ва Ҳиндистонга тегишли айрим моллардан ёнғоқ, чарм қўлқоп, рўмол сингариларни харид қилганлар. Хивадан карвон билан келтирилган молларнинг умумий ҳажми 19450 сўмни ташкил этган⁵⁶.

⁵⁶ ЦГАДА СССР, ф. Гос. архив, р. XVI, д. 808, л. 400.

Оренбургдан Хивага жўнатилган ҳар иккала савдо карвонининг талон-тарожсиз қайтиб келиши карвон йўлларида хавфсизликнинг бирмунча таъминланганидан дарак беради. Бу ҳол Урта Осиё савдогарларининг Оренбургга қатнашларига ҳам қулайлик туғдирган. Шу сабабли 1753 йили ҳам ҳар икки томон ўртасидаги савдо самарали бўлган. Бу вақтда Оренбургга 6 пуд 23 қадоқ 15 мисқол олтин, 261 пуд 14 қадоқ 90 мисқол кумуш, Троицкийга 28 қадоқ 77 мисқол олтин, 86 пуд 35 қадоқ 5 мисқол кумуш ва қимматли тошлар келтирилганлиги маълумдир. Кўрсатилган моллар билан бир қаторда, бу шаҳарларга одатдагидек турли газламалар, тайёр кийим-бошлар ва бошқа хил моллар ҳам (5-жадвал) Урта Осиё савдогарлари томонидан олиб келинган эди.

Бу моллардан 70092 сўмлиги Оренбургга, 51640 сўмлиги Троицкийга келтирилиб, уларнинг умумий ҳажми 121733 сўмни ташкил этган. Бу ҳисобга баён этилган олтин, кумуш ва қимматли тошлар қиммати кирмайди.

Савдо-сотикнинг мунтазам ривожланиб боришига ўзбек хонликларидаги ички зиддиятлар кўпроқ тўсқинлик қиларди. Чунончи, 1754 йили Хивадаги ўзаро курашлар орқасида у ердан Оренбург ва Троицкийга савдогарлар бормаганлар⁵⁷. Натижада ўша йили олиб борилган Урта Осиё молларининг миқдори 49375 сўмдан ошмаган. Олтин 18482 сўм, кумуш 134998 сўм ва қимматли тошлар 45288 сўм ҳажмида олиб борилган. Ҳужжатларда кўрсатилишича, айрим Урта Осиё савдогарлари Оренбургнинг ўзида эмас, балки Россиянинг ички томонларига ҳам бориб қимматли тошлар билан савдо қилганлар. Масалан, 1754 йили бухоролик мулла Шокир 2840 сўмлик бриллиант, дур, феруза ва бошқа қимматли тошларни сотиш учун Москвага борган эди⁵⁸.

Кўрсатиб ўтиш лозимки, Урта Осиё моллари айрим вақтларда рус ва татар савдогарлари томонидан ҳам олиб борилган. Бу тўғрида 1755 йилга тегишли маълумот диққатга (6-жадвал) сазовордир.

Кўриниб турибдики, Россия савдогарлари молларининг турлари билан Урта Осиё савдогарлари молларининг турларида деярли фарқ йўқ. Чунончи, ўрта осиеликлар молларининг асосий қисмини олтин, кумуш ва

⁵⁷ Уша жойда, л. 383.

⁵⁸ Уша жойда, л. 385.

қоракўллар қоплаган. Бироқ газламалар оз миқдорда бўлган. Бунга газламаларни ўрта осиеликлар томонидан Оренбургга кўплаб олиб борилиши сабаб бўлган, албатта. Тўғри, олтин ва кумуш сингари қимматли молларни ўрта осиеликлар ҳам кўплаб олиб келганлар.

Бундай молларга талаб кучли бўлганидан, уларни ҳар қанча кўп келтирилса-да, касотга учрамас эди. Бундан ташқари, улардан бож олинмаслиги савдогарларга

6-жадвал

Моллар	Оғирлиги ва сон	Қиммати	
		Сўм	тўйин
Олтин	24 қадоқ	62	40
Кумуш	4 п. 12 қадоқ	2476	80
Билак узук	42 қадоқ	120	
Феруза	2558	30	
Ипакли газлама	114	225	
Кимхоб	432	181	
Бухоро пардаси	4	3	20
Белбоғлар	15	20	75
Ҳинд газламаси	50	7	50
Ҳинд пардаси	2	3	
Бухоро қоракўллари	3674	3004	40
Тўнлар	25	76	
Шойи кўрпа	2	8	50
Бухоро пичоқлари	22	5	10
Кумуш нақшли болта	1	1	50
Кумуш нақшли юган	2	2	
Ёнғоқлар	14 қадоқ		70
Майиз	3 п.	6	
Тулки мўйнаси	870	416	40
Бўри териси	11	7	10
Ҳаммаси	—	15782	10

катта фойда келтирарди. Шунинг учун ҳам 1755 йилнинг январь ойидагина 85226 сўмлик Урта Осие молларининг 70970 сўмини олтин ва кумуш қоплаган эди. Кейинги қисмини турли газламалар ва қоракўллар ташкил этган эди.

Шу йили Урта Осиега олиб келинган рус молларига доир айрим маълумотлар қизиқарлидир. Бундан кўринишича, бир гуруҳ Урта Осие савдогарлари 27224 сўм ҳажмида қуйидаги мол турларини (7-жадвал) харид қилган эдилар.

Бу молларнинг турлари шундан гувоҳлик бериб турибдики, Урта Осиёга кўпроқ мовут, нина ва чарм сингари моллар келтирилган. Булар орасида немис моллари ҳам бўлган. Умуман олганда, 1755 йили Урта Осиё ва

7-жадвал

Моллар	Сони ва оғирлиги	Қиммати	
		Сум	тишин
Мис тугмачалар	9000	13	50
Рус оқсавсар мўйнаси	178	267	
Немис оқсавсар мўйнаси	25	40	
Немис қундуз мўйнаси	19	57	
Немис нинаси	146000	87	60
Немис устараси	15	1	50
Ёзув қоғози	10		55
Рангдор мунчоқлар	16 п.	160	
Қизил мум	2 п. 15 қ.	18	5
Суюк тароқ	24	4	80
Кўзгу	407	38	21
Рангдор ипак газлама	1740	1605	
Чарм	1121	2231	80
Москва қизил белбоғи	40	20	
Тулки ва қуён териси	24	68	
Қайчилар	9	49	
Москва каламенкаси	60	6	
Темир сим	20 п.	60	
Ёғоч идишлар	28	1	40
Қизил мовут	3523 газ	13318	50
Мовутли шинел	60	663	
Солдат мовути	1000 газ	600	
Кўзгу	10	250	
Дағал мовутлар.	62	800	60
Қанд	21 п. 20 қ.	139	50
Темир узанги	9 жуфт		90
Юнг газламаси	810 газ	1012	50
Бўз сочиқ	19	1	90
Қизил бўёқ	1 п.	40	
Аччиқ тош	1 п.	1	50
Қўроғшин	1 п. 18 қ.	10	48
Гилам	1	10	

Қозоғистондан Оренбург ва Троицкийга 284159 сўмлик моллар олиб келиниб, 173598 сўмлик рус моллари олиб кетилган. Айрим Урта Осиё савдо қарвонлари кўпроқ олтин, кумуш ва қимматли тошларни келтирганлар. Бу ўринда 1756 йили Оренбургга келиб кетган 6 та савдо

карвони фаолиятини (8-жадвал) кўрсатсак масала анча ўрашан бўлади.

Кўрсатилган савдо карвонлари (шу жумладан, 2 та Қашқар карвони) 119684 сўмлик мол олиб бориб, ўз ватанларига 123357 сўмлик мол олиб келганлар. Бу маълумотлардан кўриниб турибдики, карвонлар томонидан келтирилган молларнинг учдан икки қисми, яъни 80192 сўмлиги немис молларидан иборат бўлган. Кейинги, 1757 йилда Оренбургга борган карвонда ҳам кумуш ва қимматли тошлар кўп эди. Масалан, бу бир гуруҳ бухоролик ва тошкентликлардан иборат бўлган карвонда молларнинг 30928 сўмини кумуш ва қимматли тошлар, 700 сўмини бошқа моллар ташкил этган эди⁵⁹.

Бу карвон Бухородан Оренбургга одатдагидек Хива орқали эмас, бошқа йўл билан борган. Бу тўғрида И. И. Неплюев давлат Ташқи ишлар коллегиясига шундай деб ёзган: «21 январда бу ерга хизматкорлардан бошқа 6 та савдогар, шу жумладан, Бухоро ва Хивада савдо билан шуғулланувчи тошкентлик нуфузли ва бой киши Азимхожи турли қимматли тош, кумуш ва бошқа моллар билан келди. Улар Бухородан Хива орқали ўтмай, тўғри дашт бўйлаб Оренбургга келганлар. Бу йўлдан олдинги ёзда баъзи (савдогарлар — Ҳ. З.) ҳам келган эдилар. Уларнинг айтишича, бу йўл узоқ вақтлардан буён савдогарларга маълум бўлиб, у Хива орқали юришга нисбатан қулай ва яқин ҳисобланган. Бироқ бу йўлда яшовчи қорақалпоқликларнинг талон-тарожи сабабли у йўлдан ўтиб бўлмаган. Ҳозирда қорақалпоқликларнинг қозоқлар томонидан тор-мор этилиши туфайли йўлда хавф-хатар йўқ»⁶⁰. Карвон дам олган вақтни ҳисобга олмаганда, бу йўлдан 51 кунда Бухородан Оренбургга етиб борилган⁶¹. Хуллас, XVIII аср ўрталарига келиб, Урта

⁵⁹ Архив внешней политики России, ф. «Сношение России с Бухарой», д. б/н., л. 3. 1758 йил февраль ойида бухоролик савдогар Муҳаммад Раҳим Ҳақимов бошчилигида бир гуруҳ савдогарлар қимматли тошлар билан Москва ва Санкт-Петербургга борганини сўраб, Ташқи ишлар коллегиясига мурожаат қилган. Савдогарларнинг бу илтимоси ҳукумат томонидан қондирилган (қarang: Архив внешней политики России, ф. «Сношение России с Бухарой», д. 1, л. 4.)

⁶⁰ Архив внешней политики России, ф. «Сношение России с Бухарой», д. б/н., л. 1.

⁶¹ Карвондаги тошкентлик савдогар Азимхўжа Бухородан Эрон ва Ҳиндистонга савдогарлар бемалол қатнаб турганлигини, Бухоро хони Хўжакентга ҳарбий юриш уқштирамоқчилигини Оренбург маъмуриятига маълум қилган.

№	Карвон ва моллар	Ҳажми	Қиммати	
			Сум	тигин
1.	17 майда 3 кишилик Хива савдо карвонида олиб борилган моллар:	1 п. 37 қ.		
	Кумуш		1108	80
	Келтирилган моллар:			
	Рус моллари		505	50
2.	26 июлда 2 кишилик Хива савдо карвонида олиб борилган моллар:	3 қ. 14 қ.		
	Олтин		748	80
	Кумуш		201	60
	Келтирилган моллар:			
3.	Рус моллари		425	90
	Немис моллари		724	50
	11 июлда 60 кишилик Бухоро савдо карвонида олиб борилган моллар:	1 п. 33 қ. 95 п. 13 қ. 6 қ.		
	Олтин		18335	20
Кумуш	54907		20	
Қимматли тошлар	48			
4.	Келтирилган моллар:			
	Рус моллари		30856	85
	Немис моллари		56965	36
	29 июлда 14 кишилик Тошкент савдо карвонида олиб борилган моллар:	56 мисқол 40 пуд. 30 қ.		
Олтин	145		60	
Кумуш	23472			
Бошқа моллар	2701		73	
5.	29 июлда 1 кишилик Хива савдо карвонида олиб борилган моллар:	1 п. 20 қ.		
	Кумуш		864	
	Келтирилган моллар:			
	Рус моллари		278	44
6.	Немис моллари		685	56
	13 сентябрда 7 кишилик Хива савдо карвонида олиб борилган моллар:	49 қ. 1 п. 33 қ.		
	Олтин		129	40
	Кумуш		1051	20
Келтирилган моллар:				
	Рус моллари		696	35
	Немис моллари		1121	22

Осиёнинг Оренбург билан савдоси муайян бир шаклга кириб, узлуксиз давом этиб борди. Бу тўғрида қуйидаги маълумотлар гувоҳлик (9-жадвал) беради.

Бу рақамлардан аёнки 10 йил давомида Урта Осиёдан чиқарилган молларнинг умумий миқдори 1705550 сўм, харид қилиб келтирилган рус моллари эса, 1370686 сўм бўлган. Демак, Урта Осиё молларининг ҳажми бирмунча ортиқ. Мол олиб бориб, мол харид қилган киши-

У жаовал

Йиллар	Урта Осиёга чиқарилган рус моллари (сўм-тийин ҳисобида)	Урта Осиёдан Россияга чиқарилган моллар (сўм-тийин ҳисобида)
1756	183810—57	181204—73
1757	282797—73	320750—68
1758	135252—51	138658—57
1759	135896—74	135962—43
1760	149033—28	226369—88
1761	76002—67	100931—54
1762	162827—65	156423—51
1763	125987—62	158916—65
1764	122640—66	149387—88
1765	93984—56	96005—11
1766	102352—44	140937—53
Ҳаммаси	1.370.686—43	1.705.550—51

лар фақат Урта Осиё савдогарлари эди. Рус савдогарлари йўлнинг хавф-хатарлилиги туфайли Урта Осиёга келиб савдо қилиш имконига эга эмас эдилар. Бунинг орқасида ўрта осиеликлар ва қозоқлар Россия билан савдо-сотикдан ҳамон салмоқли ўринни эгалламоқда эдилар. Бу ҳолатни Троицкийдаги савдо мисолида ҳам кўриш мумкин. Чунончи, 1756 йили кўрсатиб ўтилган савдогарлар Оренбург ва Троицкийга 266633 сўмлик мол олиб бориб, 212571 сўмлик мол олиб келган. Урта Осиёдан чиқарилган моллар қуйидагича бўлган эди (10-жадвал).

Жадвалдан кўринишича, олдинги вақтларга нисбатан олтин ва кумуш миқдори анча камайиб кетган. Урта Осиё молларининг асосий қисмини газлама ва бошқа нарсалар қоплаган. Биз тилга олган йилда айниқса, Қозғистондан моллар кўп чиқарилган. Бу моллар орасида от, сигир ва қўй сингари уй ҳайвонлари салмоқли ўрин-

ни эгаллаган. Бизнинг ихтиёримизда карвон ва савдогарлар фаолиятини тасвирловчи айрим ҳужжатлар бор. Булардан савдогарлар, юк ташувчи ҳайвон ва моллар сонини ифода этувчи рақамлар қизиқарлидир. Чунончи, Оренбург генерал-губернаторининг Ташқи ишлар коллегиясига юборган махсус рапортида кўрсатилишича, 1761 йилда 15 бухоролик, 10 хивалик, 1 тошкентлик ва 2 қашқарлик савдогар ўзининг 13 кишидан иборат хизматкори билан 87 та туя, 92 та от ва 15 та эшакда 2908 сўмлик кумуш (5 п. 2 қ.) ва 7688 сўмлик турли молларни Оренбургга олиб борганлар. Бундан ташқари, бошқа 7 бухоролик 12 хизматкори билан 33 та туя, от ва 5 эшакда 662 сўмлик кумуш (2 п. 6 қ.) ва 5123 сўмлик турли моллар билан борганлар. Қозоғистон моллари эса 13674 сўм-

10-жадвал

Моллар	Оренбургга чиқарилган моллар	Троицкийга чиқарилган моллар	Жами
	Сўм—тийин	Сўм—тийин	Сўм—тийин
Қимматли тошлар 78 п. 28 қ.	11805	—	11805
Олтин 13 қ.	—	32—50	32—50
Кумуш 52 п. 2 қ. 48 м.	—	29973—60	29973—60
Газлама ва бошқа моллар	41484—26	38249—35	79733—61
Қозоқ моллари	10681—92	35605—78	46287—70
Йирик ва майда қорамоллар	76966—35	21700—15	98666—50
Ҳаммаси	140937—53	125696—38	266.633—91

га етган. Бу вақтда 44 тошкентлик 125 сўмлик олтин (50 мисқол), 27432 сўмлик кумуш (47 п. 25 қ.) ва 3444 сўмлик турли моллар билан Троицкийга борганлар. Қозоғистондан чиқарилган моллар 29229 сўмни қоплаган⁶².

Бу маълумотларга қараганда, тошкентликлар кўпроқ Троицкийга борганлар. Бунга Тошкентдан Троицкийга бориш қулайлиги сабаб бўлган. Оренбург ва Троицкий орқали Ўрта Осиё билан савдонинг кенг ривожланишига йўлларда карвонларни талаш ҳамон тўсқинлик қилмоқда эди. Шунинг учун 1767 йилда Ташқи ишлар коллегия-

⁶² Казахско-русские отношения, стр. 627—629.

си карвон йўллари хавфсизлигини таъминлашга қаратилган ўз таклифларини хат орқали императорга маълум қилди⁶³. Бунда қозоқлар рус давлати табаалигига олингандан ва Оренбург забт этилгандан буён Урта Осиё савдогарларини жалб қилиш асосий мақсадлардан бири эканлиги кўрсатилган. Бунга эришмоқ учун барча чоралар кўрилди. Гарчи Оренбург ва Троицкийга ҳар йили карвонлар қатнаб турган бўлса-да, лекин улар хавф-хатар ва таланишдан холи бўлмаган. Ташқи ишлар коллегияси ўз хатида қозоқ хонлари ва султонлари карвонларни қўриқлаш ва талон-торождан сақлашни бир неча марта оғзаки ва ёзма равишда ўз зиммаларига олганлар. Чунончи, 1763 йилда Оренбургда қозоқ хони Нуралихон билан Оренбург генерал-губернатори Волков ўртасида савдо карвонларини қўриқлашга доир битим имзоланди. Шунга кўра Нуралихон Бухоро, Хива ва Урта Осиёнинг бошқа шаҳарларидан келадиган карвонлар хавфсизлигини таъминлашни шахсан ўз зиммасига олди. Шунингдек, у ўзига қарашли жойларда карвонлар таланган тақдирда савдогарлар кўрган зиён-заҳматга шахсан жавоб бериши лозим эди. Вақтни ўтказмаслик учун Нуралихон олдиндан карвонларни қўриқловчи кишиларни белгилаши ва тайёрлаб қўйиши керак эди. Карвонларни Оренбурггача кузатиб қўйиш учун қўриқловчиларнинг бир қисми Хива, Бухоро ва бошқа шаҳарларга юборилиши кўрсатиб ўтилди. Уларнинг иккинчи қисми эса карвонларни кўрсатилган жойларга кузатиб бориш учун Оренбургга жўнатилиши лозим эди⁶⁴. Бироқ бу битим ҳам кутилган натижани бермади. Шунинг учун ташқи ишлар коллегияси карвонларни қўриқловчиларга тўланадиган ҳақни расмийлаштириш масаласини кўтарди. Унинг фикрича, қозоқларга давлат хазинаси ҳисобидан мукофот беришни жорий этиш лозим эди. Бу мукофот сарф-харажати карвон йўлидаги хавф-хатар тугатилиши туфайли савдо ўсишидан олинадиган фойда ҳисобига қопланиши кўзда тутилган эди. Оренбург генерал-губернатори князь А. Путятин бу фикрни тўла қувватлаб, ўз мулоҳазасини императорга қўйидагича баён этган: «Давлат ташқи ишлар коллегияси Сиз император ҳазрат олийларига юборган Бухоро ва Хивадан келадиган карвонлар хавфсизлигини таъминлаш чоралари ҳа-

⁶³ ЦГАДА СССР, ф. Гос. архив, р. XVI, д. 810, л. 11.

⁶⁴ ЦГАДА СССР, ф. 19, финансы ед. хр. 5, доп. л. 33—34.

қидаги хат билан танишишга муяссар бўлдим. Менинг фикримча, хатдаги таклиф ва мулоҳазалар тўғри... Бироқ, хазинага катта зарар еткизмаслик учун мукофот (қозоқ кузатувчиларига — Ҳ. З.) миқдорини белгилаб қўйиш лозим. Мукофот божхонада баҳоланган молларнинг 1 сўмидан 1 тийиндан 2 тийингача бўлган миқдордан ошмаслиги лозим»⁶⁵. Шунингдек, князь Путятин мукофот тўлашни Оренбург генерал-губернатори орқали амалга оширишни ҳамда кейинчалик уни божга қўшиб олиш йўли билан ундириш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди⁶⁶.

Ташқи ишлар коллегиясининг таклифлари савдо карвонларини қўриқлаш ва ҳақ тўлашни давлат ихтиёрига ўтказишга қаратилган эди. Одатда Урта Осиё савдогарлари карвонни қўриқлаб бориш ҳақини қозоқлар билан ўзаро келишиб оладилар. Бироқ қозоқлар ўз ваъдаларида турмас эдилар. Натижада келишмовчиликлар юзага келиб, карвонлар хавфда қолар ёки таланарди. Бу аҳволга барҳам бериш учун савдо карвонларини қўриқлаш ва ҳақ тўлашни Оренбург генерал-губернатори орқали расмий суратда амалга ошириш мақсадга мувофиқ деб топилди. Шубҳасиз, бу тадбир самарали натижа бериши мумкин эди. Уни император қандай ҳал қилганлиги ҳақидаги маълумотга эга эмасмиз. Бироқ карвон йўлидаги хавф-хатар эскича ҳукм суриб, савдогарлар оғир вазиятда Оренбург ва Троицкийга турли моллар билан (11-жадвал) қатнаб турганлар.

Келтирилган моллар орасида олтин ва кумуш миқдори олдинги вақтларга нисбатан анча пасайган. Урта Осиёдан олиб борилган молларнинг асосий қисмини газламалар, қорақўллар ва бошқа моллар ташкил этган. Жадвалда кўрсатилган 1767—1768 йилларда Оренбург ва Троицкийда Қозоғистон моллари салмоқли ўрин эгаллаган. Бу, қўй, сигир ва от сингари уй ҳайвонлари ҳисобига кўпайган эди. Урта Осиё ва Қозоғистон молларининг миқдори харид қилинган рус молларига қараганда ҳамон кўп бўлган. Чунончи, 1767—1768 йилларда кўрсатилган жойларга олиб борилган Урта Осиё ва Қозоғистон моллари 605499 сўм, олиб кетилган рус моллари 455537 сўмга борган. Бу аҳволни кейинги йиллардаги савдо-сотиқда ҳам кўриш (12-жадвал) мумкин.

⁶⁵ ЦГАДА СССР, ф. Гос. архив, р. XVI, л. 810, л. 10.

⁶⁶ Уша жойда, л. 10 б.

Жадвалдан шу нарса маълум бўладики, 1770—1773 йиллар давомида Оренбург ва Троицкийга олтин, кумуш ва қимматли тошлар олиб борилмаган. Бунинг сабаби архив ҳужжатларида қайд қилинмаганидан у ҳақда бир нарса дейиш қийин. Уша жадвалда рус карвони олиб кетган Урта Осиё моллари ҳақида маълумотлар баён этилган. Бу нарса 1770 йилда Оренбургда савдо билан шуғулланувчи тулалик И. Котельников ва Қозондаги фабрика эгаси С. Усмоновларнинг ўз карвонларини Урта Осиёга божсиз юборишга рухсат берилишини сўраб ҳукумат сенатига мурожаат қилганликларида кўринади. Улар бу хатда Россиядан у жойга рус савдо карвони бормаётганлигини эслатиб, давлат ва ўзларининг шах-

11-жадвал

Моллар	Оренбургга		Троицкийга	
	1767 йилда	1768 йилда	1767 йилда	1768 йилда
	Сум—тийин	Сум—тийин	Сум—тийин	Сум—тийин
Олтин	576—60	—	—	—
Кумуш	3024	—	28390—65	17996—10
Турли моллар	13410—85	91718—61	10714—35	38627—83
Қозоқ моллари	10320—54	10788—32	26776—42	19442—18
Йирик ва майда қора моллар	122673—75	143927—95	33881—35	143927—95
Қалмоқ ва бошқа малайлар	—	—	264	300
Ҳаммаси	150185—74	246434—88	100576—77	108301—62
Келтирилган рус моллари	108246—41	158755—77	89634—29	98901—21

сий манфаатлари учун Урта Осиё билан Россия ўртасида савдони кучайтиришга ўз ҳиссаларини қўшмоқчи бўлганликларини билдирадилар. Шу билан бирга, улар карвон йўлидаги хавф-хатар ва талон-торожни яхши англаган ҳолда Бухоро ва бошқа шаҳарларга ўз гумашталари орқали савдо карвонини юборишга аҳд қилганликларини ёзганлар. Бу савдогарларнинг илтимосини Оренбург генерал-губернатори Рейнсдорн қўллаб-қувватлаган. Ҳукумат сенати Урта Осиё билан савдони кучайтириш давлат аҳамиятига эга бўлган муҳим масала бўлганлигини эътиборга олиб, И. Котельников ва С. Ус-

моновларга 2 йил муддат билан божсиз савдо қилиш ҳуқуқини берган эди⁶⁷. Шундан кейин улар Бухорога ўз савдо карвонларини юбориб турганлар.

Ўрта Осиёдан Оренбургга олиб борилган моллар орасида мунтазам равишда турли ил газламалар бўларди. Улар Ўрта Осиё ташқи савдосининг муҳим буюми сифа-

12-жадвал

Моллар	Оренбургга		
	1770 й	1771 й	1773 й
	Сум-т	Сум-т	Сум-т
Ўрта Осиё молла- ри	70929—83	48092—16	84975—56
Рус карвондаги моллар	5050	13468—50	1376—75
Қозоқ моллари	4031—21	9366—33	10599—93
Қора моллар	90017—25	127403—95	149017—25
Ҳаммаси	170028—29	188330—94	245969—49
Келтирилган рус моллари	155588—42	171464—38	235335—51

Моллар	Троицкиёга		
	1770 й	1771 й	1773 й
	Сум-т	Сум-т	Сум-т
Ўрта Осиё молла- ри	44979—13	9100—10	11365—72
Рус карвондаги моллар	—	—	113
Қозоқ моллари	3040—72	7269—75	12077—17
Қора моллар	1282—85	736—90	12170—85
Ҳаммаси	49302—70	17106—75	35613—75
Келтирилган рус моллари	41809—38	14627—25	22649—30

тида узоқ вақтлар давомида катта роль ўйнади. Совет олимаси Н. Г. Аполлованинг ҳисобига қараганда (жўр-сатилган асар, 274-бет) 1747—1785 йиллар давомида

⁶⁷ ЦГАДА СССР, ф. 259, Сената 1-го департамента, кн. 3876, л. 72—74.

Урта Осиёдан Оренбургга қуйидаги миқдорда (қисман Қашқар) газламалар (13-жадвал) етказиб берилган⁶⁸.

Бинобарин, 1747—1785 йиллар давомида газламалар орасида 1238060 газ ҳажмидаги хом сурп биринчи ўринни эгаллаган. Иккинчи ўринда бўз, кейинги ўринда эса олача турган. Газламалар айниқса 1748—1750 йиллар

13-жадвал

Йиллар	Олача	Буз	Хом сурп	Ҳиммаси
	газ	газ	газ	газ
1747	—	41582	76290	117872
1748	830	220710	271350	492890
1749	3140	153710	110820	267670
1750	2140	163660	162190	327990
1755	2090	71300	73530	146920
1763	2010	3250	5160	10420
1764	1220	147150	12880	161250
1765	130	6390	160	6680
1782	9140	91700	64370	165270
1783	44360	45920	357720	448000
1784	24870	14460	89490	128820
1785	21010	40570	14.100	75687
Жами	110940	1000462	1238060	2342462

давомида кўп олиб борилган. Булар ичида Тошкент ва Бухоро газламалари 579662 газни ташкил этган. Шу вақт ичида Оренбургга келтирилган рус газламалари эса 83970 газ ҳисобланган. 1782—1785 йиллар давомидаги рус газламаларининг миқдори эса анча ошган. Бу газламалар ичида турли хил мовутлар бўлиб, маҳаллий эҳтиёждан ташқари қисмини Урта Осиё шаҳарларига кўплаб олиб келганлар. Рус мовутларини Оренбургга қанча миқдорда келтирилганлигини қуйидаги маълумотлардан (14-жадвал) кўриш мумкин⁶⁹.

Демак, жадвалда кўрсатилган йиллар мобайнида дағал мовут 118777 газ ва солдат мовути 186859 газ ҳисо-

⁶⁸ Жадвал 1747—1750, 1763—1765 ва 1782—85 йилларга тегишли Оренбург божхона ҳужжатлари асосида тузилган.

⁶⁹ Н. Г. Апполова, кўрсатилган асар, 268—269-бетлар.

бидà келтирилган. Бу мовутлар арзон ва пишиқ бўлганлиги учун устки кийимга мос бўлиб, кенг меҳнаткаш оммага қўл келган.

Рус савдогарлари Европа мовутларини ҳам анча миқдорда келтирар эдилар. Масалан, 1747—1750 йилларда улар томонидан 110126 газ немис, 40931 газ голланд, 13880 газ поляк ва 10735 газ инглиз сукнолари олиб келинган эди⁷⁰. Бу мовутлардан маълум миқдорда Урта Осиё шаҳарларига ҳам келтирилган. Шуниси характерлики, рус савдогарлари Оренбургга Урта Осиё

14-жадвал

Йиллар	Дағал мовут	Соғдат мовути
	газ	газ
1747	17774	2354
1748	—	8330
1749	30390	11127
1750	48369	34295
1762	10818	—
1763	4188	8969
1764	1004	3119
1765	2459	8844
1782	894	42165
1783	891	29479
1784	1163	827
1785	827	37350
Жами	118777	186859

газламаларини ҳам олиб келардилар. Чунончи, улар 1747—1750 йилларда 84210 газ зандони ва 85300 газ хом сурп келтирганлар⁷¹. Бу газламаларни қайси жойдан олиб келинганлиги аниқ кўрсатилмаган. Лекин, шубҳасизки, Урта Осиё газламалари Астрахан ёки Сибирдан келтирилган, чунки бу жойларда Урта Осиё савдоси анча ривожланган эди.

Рус савдогарлари томонидан Урта Осиё газламаларининг ҳам келтирилиши шунинг кўрсатадики, Оренбург ва умуман Урал бўйларида уларга эҳтиёж катта бўлган. Урта Осиёга келтириладиган рус моллари орасида чарм буюмлар муҳим ўрин тутганки, биз

буни қуйидаги 15-жадвалда кўрамиз⁷².

Жадвалда кўрсатилган 1765 йилда 2918 пуд қўшимча чарм келтирилган. Рус чармлари сифатли ва пишиқ ишланганлигидан унга талаб катта бўлган. Шунинг учун ҳам жадвалда кўрсатилганидек, айрим йилларда унинг миқдори 10 минг донадан ошиб кетган. Айниқса, буқа терисидан ишланган чармлар кўплаб келтирилган эди.

⁷⁰ Уша жойда, 275-бет.

⁷¹ Уша жойда, 273-бет.

⁷² Уша жойда, 277-бет.

Шуни кўрсатиб ўтиш лозимки, XVIII асрнинг охириги ўн йилликлариди Россиянинг Урта Осиё ва Ҳиндистон билан савдосини ривожлантириш имкониятларини қидириш ва амалий чоралар кўриш юзасидан бир қатор таклифлар ҳукумат олдиға қўйилган. Чунончи, 1786 йилда Уфа ва Симбирия генерал-губернатори барон Игельстром Оренбург орқали савдони ривожлантириш ҳақидаги ўз таклифларини рапорт билан императорға маълум қилган. Унинг кўрсатишича, Оренбургдаги рус савдогарлари унчалик кўп бўлмаганликлари сабабли Бухоро, Хива, Ҳиндистон билан савдони ривожлантиришға ожизлик қилар эдилар⁷³. Гарчи Россиянинг бошқа жой-

15-жадвал

Йиллар	Буқа чарми	От чарми	Жами
	дона	дона	дона
1747	8807	966	9773
1748	14331	1695	15926
1749	57623	1739	59551
1750	24638	181	24819
1762	9538	765	10303
1763	9847	396	10243
1764	4802	340	5142
1765	1106	643	1749
1782	33692	24	33716
1783	33081	256	3337
1784	32276	19	32295
1785	25647	297	25944

ларидан ҳам Оренбургға савдогарлар келиб турса-да, бу, аҳволни ўзгартира олмаган. Барон Игельстромнинг айтишича, Бухоро ва Хивадан ип газламалар, қисман ярим ипак газламалар, пахта, калава ип, чопон ва қоракўл келтирилиб, ҳинд моллари Оренбургға деярли олиб келинмаган. Бу ҳол Оренбургға савдогарларнинг кўп келишиға тўсқинлик қилган. Шунинг учун барон Игельстром Оренбургда битта ёки иккита савдо контораси ташкил этилишини ҳукуматдан сўрайди. Бу конторалар Бухоро, Хива ва Ҳиндистон билан савдони ҳар томонлама ва билимдонлик билан ривожлантириши лозим эди.

⁷³ Русско-индийские отношения в XVIII в., сборник документов, М., 1965, стр. 405.

Ўрта Осиё ва Ҳиндистон билан савдони ривожлантириш ҳаракати 1800 йилда ҳам бўлган эди. Уша йилнинг 4 ноябрида коммерц-коллегия президенти Державин сенатга юборган хатида Ўрта Осиё ва бошқа жойлардан олиб келинадиган ипак, пахта, юнг сингари моллар фабрикаларни кўпайтириш учун жуда зарурлигини кўрсатиб, у жойлар билан савдони ривожлантириш мақсадга мувофиқлигини баён қилади.

Оренбург ҳарбий губернатори Н. Н. Бехметов 1800 йилнинг 30 ноябрида эса Ўрта Осиё ва Ҳиндистон билан Оренбург орқали алоқани ривожлантириб боришда йўлнинг хавфлилиги ва буни тамомила бартараф қилишнинг иложи йўқлиги кўпроқ қийинчилик туғдираётганини сенатга маълум қилган. У мана шу аҳволни ҳисобга олган ҳолда кўрсатилган жойлар билан Астрахань ва Қаспий денгизи орқали савдони ривожлантиришни таклиф қилди⁷⁴. Сенат генерал-прокурори П. Х. Обольянинов шу мулоҳазалар асосидаги ўз докладини император Павел I га юборган. Бунда Бухоро, Хива ва Ҳиндистон билан алоқа ҳақида умумий тушунча берилиб, Астрахань ва Қаспий денгизи орқали Бухоро, Хива ва Ҳиндистон билан савдо қилиш афзал эканлиги таъкидлаб ўтилди. «Ҳозирда Оренбургдан қуруқ йўл орқали Хива, Бухоро ва Ҳиндистон билан олиб борилаётган савдода,— деб ёзган эди прокурор,— фақат йўлнинг узоқлиги, юк ташиш қийинлиги ва бутун йўл давомида сув йўқлиги эмас, Кичик жуз қозоқлари ва қорақалпоқлар томонидан талашиш хавфи қийинчилик ва ноқулайликларга дуч келтирмоқда. Шунинг учун бу савдо давлатга катта фойда келтиришга умид бағишламайди»⁷⁵. Шу равишда XVIII аср охирларига келиб Қозоғистонда карвон йўли хавфсизлигини тўла таъминлаш иложи йўқлигини англаган айрим давлат арбоблари Бухоро, Хива ва Ҳиндистон билан бўладиган савдони биринчи навбатда Астрахань орқали ривожлантиришни таклиф қилдилар. Император сенат генерал-прокурори П. Х. Обольянинов докладига жавобан Ўрта Осиё хонликлари ва Ҳиндистон билан алоқа қилувчи махсус савдо компаниясини тузиш ва унинг уставини ишлаб чиқиш тўғрисида кўрсатма берган. Шу билан бирга бу кўрсатмада фақат Астрахань орқали эмас, балки Оренбург орқали ҳам Бухоро, Хива ва Ҳин-

⁷⁴ Русско-индийские отношения в XVIII в., сборник документов, стр. 409.

⁷⁵ Уша жойда, 415-бет.

дистон билан савдони ривожлантириш тадбирини белгилаб чиқиш уқтириб ўтилган эди. Шундай қилиб, рус ҳукумати кўрсатилган жойлар билан икки томонлама: сув (Астрахань) ва қуруқлик (Оренбург) бўйича савдони кучайтиришга ҳаракат қилган.

Императорнинг кўрсатмасига кўра, Оренбургда савдо билан шуғулланувчи бир гуруҳ йирик рус савдогарлари Россия—Осиё компаниясини ташкил этиш ва унинг устави ҳақида қуйидаги ўз мулоҳазаларини тавсия қилдилар:

1. Компанияга Россия давлати табаалигидаги савдогарлар кириши мумкин.

2. Компания маблағи асосан нақд пул ва қисман моллардан иборат бўлиб, унинг умумий ҳажми бир миллион сўмни ташкил этиши керак.

3. Ҳар бир савдогар ховадони элликдан ортиқ ва бештадан кам бўлмаган акция билан компанияга аъзо бўлиши мумкин.

4. Биринчи йили ҳамма маблағ тўпланмаса, у вақтда компания 500 акция тўпланмагунча савдони бошламайди. Мўлжалланган минг акциянинг ҳаммаси тўпланиб бўлгач, орадан беш йил ўтмагунча компанияга қўшимча маблағ олинмайди.

5. Компания ўзига берилган ҳуқуқлар асосида 20 йил муддат давомида иш юритади. У маблағларни тўплаган вақтидан беш йил ўтгандан кейин ўз фаолиятини атрофлича муҳокама қилган ҳолда фойда ёки зарарларни чамалаб, янги тадбирларни белгилайди. Иш фаолияти давомида компанияга ҳуқуқларини кенгайтириш имкони берилади, шунингдек, савдодан зарар кўрган тақдирда ўз фаолиятини бутунлай тўхтатади.

6. Компания Оренбург ва бошқа жойлар, яъни Астрахандан то Хитой чегарасигача бўлган ерлардан молларни белгиланган божлар тўланган ҳолда Осиёга чиқариши мумкин. Бухоро, Хива, Тошкент, Бадахшон, Қашқар, Ҳиндистон ва бошқа Осиё шаҳарларида унинг савдо пунктлари очилиши назарда тутилади. Даставвал, компания ташкил этилиши билан қайси мамлакатга қанча мол юборилишига доир масалаларни кўпчилик овоз билан ҳал қилиб, бу тўғрида бош конторага ёзма маълумот берилади.

7. Компаниянинг савдо ва бошқа ишлари устидан раҳбарлик қилиш аъзолар орасидан 3 йил муддатга сайлаб қўйиладиган директорга топширилади.

8. Компанияга 3 директор ва буларга 3 ёрдамчи аъзолардан сайланади. Компаниянинг бош контораси Оренбургда очилиб, унга биринчи директор ва ёрдамчи, иккинчи директор ва унинг ёрдамчиси заруриятга қараб Россиянинг бошқа жойида, учинчиси эса ўз ёрдамчиси билан Бухорода бўлади. Уччала директор компания иши бўйича ўзаро алоқада бўлиб, улар бухгалтер, контора-чи ва котибларни тайинлайдилар ва буларга компания маблағи ҳисобидан белгиланган маошни тўлайдилар.

9. Оренбургдаги компаниянинг бош идораси зарур пайтда истаган жойларида ўз комиссиянерларини ва гу-машталарини тайинлаши ҳамда идора очиши мумкин, аммо бу хил масалалар даставвал компания аъзолари-нинг кўпчилик овози билан ҳал қилинади.

10. Компания нақд пул ва ихтиёридаги моллардан иборат ўз маблағидан ташқари ярим миллион сўм ҳаж-мида қарз олиши мумкин.

11. Компания аъзолари беш йил мобайнида ўз маб-лағларининг маълум қисми ёки ҳаммасини қайтариб олмасликлари лозим. Беш йил ўтгандан кейин аъзолар-дан бирортаси ўз акциясини сотишни хоҳласа, у вақтда бу ҳақда компаниянинг бош идораси газета орқали аъзо-ларга хабар беради. Шундан кейин 3 ой давомида аъзолардан бирортаси акцияни сотиб олмаса, у вақтда акцияни бошқа кишиларга сотиш тўғрисида газетада такрор эълон берилади. Акцияни сотиб олган киши ком-панияга аъзо қилинади.

12. Компания Осиё билан тарқоқ ҳолда ва кам миқ-дорда савдо олиб бораётган рус савдогарларини бир бу-тун қилиб уюштиради ҳамда савдони давлат ва аъзолар манфаати юзасидан имкони борича ривожлантиради. Компания фаолиятининг самарадорлигига тўсиқ бўлмас-лиги учун унинг аъзоларидан бошқа бирон кишига Осиё билан савдо қилишга йўл қўйилмайди. Осиё савдогарла-ри эса аввалгидек белгиланган тартиб асосида Россия-нинг четки жойларида савдони давом эттиришлари ло-зим.

13. Компания ташкил этилгандан сўнг савдо йўлга қўйилиб, давлат ва унинг аъзолари анча фойда олади-лар, бироқ бунга эришмоқ учун савдо карвонлари хавф-сизлигини таъминлаш ва уларни қўриқлаш учун ҳукумат томонидан ҳарбий отряд ажратилиши лозим. Шунингдек, Оренбургда страхование идорасини тузиш керак. Компа-

ния бу идорага Осиёга юбориладиган ва келтириладиган молларининг бир сўмидан икки процентини ўтказиб туради. Борди-ю карвон таланса, у вақтда страхование идораси тўрт ой давомида компания бош идорасига тегишли пулни ўтказди.

14. Бухорода компания фаолиятини мустаҳкамлаш ва у жой орқали савдони бошқа жойлар билан ривожлантириш учун рус ҳукумати Бухоро хонлиги билан шартнома тузиши лозим. Бу тадбирни амалга оширмай туриб компания ишини юритишнинг иложи йўқ.

15. Компания томонидан Осиёга юбориладиган моллар қаторига чет эл олтин ва кумуш тангаларини ҳам киритишга ижозат берилиши лозим. Бундай тангалар компания савдогарлари фаолиятларининг самарали бўлишини таъминлайди. Компания савдони ривожлантира бориб, Ҳиндистон билан ҳам алоқа боғлаш умидидадир. Маълумки, ҳинд моллари Россияга Европадан қиммат баҳода келтирилади. Ҳиндлар ўз молларини олтин ва кумуш тангаларга сотадилар. Шунинг учун компанияга олтин ва кумуш тангалар олиб кетишларига рухсат этилса, у вақтда улар ҳинд молларини биринчи қўлдан арзон баҳода сотиб олиш имконларига эга бўладилар. Шунингдек, олтин ва кумуш тангалар бошқа нарсаларга ҳам зарурдир.

16. Темир, мис ҳамда улардан тайёрланган турли буюмлар Осиёга чиқарилади. Бироқ улар турли рус савдогарлари томонидан сотилади. Бу савдони хусусий кишилар қўлидан компанияга ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

17. Россиядан Осиёга пўлат чиқариш тақиқланган, ваҳолонки, пўлат осиеликларга қилич ва найза ясаш учун оз сарф қилиниб, у асосан уй-рўзғор ва қишлоқ хўжалик асбоблари тайёрлашга ишлатилади. Осиеликлар пўлатни Эрон ва бошқа жойлардан қиммат баҳода сотиб оладилар. Рус давлати эса пўлат чиқармасдан, катта фойдадан куруқ қолмоқда. Шунинг учун компаниянинг Осиёга пўлат чиқаришига ижозат берилса, давлат ва компанияга фойда бўларди. Ҳар йили 20 минг пуддан 30 минг пудгача пўлат чиқаришга рухсат берилса яхши бўларди.

18. Компания томонидан олиб бориладиган савдо Россиядаги савдога асосланади, бироқ унинг директор ўринбосари ва бошқа барча хизматчиларининг граждан хизматларидан озод этилиши мақсадга мувофиқдир.

19. Компания томонидан четга чиқариладиган моллар тури ва ҳажми муҳрланган ва директор имзоси қўйилган махсус бланкаларда рўйхатга олиниши лозим. Шундай қилинганда аъзо бўлмаган савдогарлар компания номи остида молларини юбора олмайдилар.

20. Компанияга аъзо бўлмаган кишилар Осиё билан ўзларича савдо олиб борганлари тақдирда уларнинг моллари компания ва бу ишни фoш этган шахс фойдасига мусодара қилинади.

21. Компания аъзоларига мамлакатнинг ҳамма жойлари ва чегарада белгилаб қўйилган қонун асосида бемалол савдо қилиш имкони берилади.

22. Компания директори ва унинг ёрдамчилари ишни юритишга лойиқ бўлмаса ҳамда хулқ-атвори талабга жавоб бермаса, у вақтда, улар ўрнига бошқа кишилар сайланади.

23. Аъзолардан бирортаси компания фаолиятида қатнаша олмаган тақдирда ўз фикрини ёзма равишда маълум қилиш ҳуқуқига эга.

24. Компания ишини юритиш сайлаб қўйилган директорга тўла топширилганлиги учун аъзолардан бирортаси унинг фаолиятига аралаша олмайди. Борди-ю, аъзо компанияга путур етказадиган ишларни сезса, у бу тўғрида директорга маълум қилади. Директор эса буни инobatга олмаслиги мумкин. Бу ҳолда аъзо ўз фикрини махсус белгилаб қўйилган дафтарга ёзиб қўйиши лозим. Бу дафтардаги ёзилган фикрлар кейин компания аъзолари томонидан кўриб чиқилади. Компания устави бир гуруҳ йирик рус савдогарлари томонидан тузилган ва имзоланган эди⁷⁶.

Шундай қилиб, рус ҳукумати ва унинг савдогарлари Ўрта Осиё, бошқа шарқ мамлакатлари билан савдони

⁷⁶ Бу кишилар қуйидагилардан ташкил топган эди: биринчи гильдияли Тула савдогари Иван Карялин, биринчи гильдияли переяславлик савдогар Кузьма Креставников, иккинчи гильдияли Филипп Куманин ва Андрей Куманин, ростовлик биринчи гильдияли савдогар Федор Кекин, Петр Серебренников ва Семен Кайдалов, Қозон татарлари ва фабриканти Муртазо Исмоилов, тулалик биринчи гильдияли савдогар Григорий Карелин, Қозон савдогари Василий Евренков, ростовлик иккинчи гильдияли савдогар Семен Гогин, москвалик савдогар Петр Малюков, Степан Новоселов, ростовлик савдогар Василий Кайдалов, переяславлик биринчи гильдияли савдогар Иван Ахматов. Қаранг: ЦГИА СССР в Ленинграде, ф. 1374, оп. 3, д. 2490, л. 38—39.

махсус компания тузиш билан ривожлантириш мақсадга мувофиқ деб топдилар. Унинг устави шу тўғрида пувоҳлик берадики, рус савдогарлари, айниқса, Оренбургда Ўрта Осиё билан алоқа ўрнатган кишилар бу савдони ўз монополиясига айлантиришни кўзлаганлар. Компания Астрахандан то Оренбург губерниясигача бўлган катта территория орқали Ўрта Осиё ва бошқа жойлар билан савдони ривожлантириб, у ерларда Россия савдогарлари мавқеини ўрнатиши лозим эди. Бунга эришмоқ учун компанияга бир қатор имтиёзлар берилиши назарда тутилди. Бироқ Ўрта Осиёдаги ўзаро феодал урушлари ва алоқа йўлларидаги хавф-хатар бу гал ҳам компаниянинг тузилиши ва иш юритилишига катта тўсқинлик қилди. Натижада муҳим тадбир амалга ошмади. Шунга қарамай, Ўрта Осиё билан савдони кучайтиришга қаратилган ва юқорида баён этилган фикр-мулоҳазалар ҳамда айрим амалий тадбирлар XIX асрда ҳар иккала томон савдотинининг анча кўтарилишига олиб келди.

Россия билан узоқ вақт мобайнида савдо олиб бориш орқасида Ўрта Осиё савдогарлари ўртасида катта маблар жамғарган кишилар кенг оммага қўл келадиган оддий моллардан ташқари турли зеби-зийнат молларини ҳам келтириб турганлар. Масалан, 1780 йили бухоролик савдогар мулла Ҳасан Содиқовнинг Санкт-Петербургдаги император саройига кўп миқдорда ва турли хил қиммат баҳоли тошлар олиб борганлигини 16-жадвалдан кўришимиз мумкин⁷⁷.

Бу қиммат баҳоли тошларнинг асосий қисми олмос тугмалар ва лаълилардан иборат бўлган. Маълумки, бундай мол турларидан бож олинмаган. Россияда, айниқса, бухоролик Бойкишиев номли савдогарнинг фаолияти диққатга сазовордир. Бу киши Оренбург ҳали барпо этилмасданоқ Россия билан савдо олиб борган. У Қозоғистон орқали Бухоро ва Уфа ўртасида янги карвон йўлини очиб, Россияга мунтазам равишда савдо иши билан қатнаб турган. Шу билан бирга Бойкишиев ўрта осиеликларни Россия билан савдо қилишга жалб этишда катта ҳисса қўшган. У, Оренбург барпо этилгандан кейин ҳам у жой орқали Ўрта Осиё шаҳарлари билан савдони йўлга қўйишда кўп хизмат қилган. Хуллас, Бойкишиев катта

⁷⁷ Архив внешней политики России, ф. «Сношение России с Бухарой», д. 3, л. 1—2.

маблағ ва обрўга эга бўлиб, Урта Осиё билан Россия ўртасидаги алоқада муҳим воситачилик ролини ўйнаган⁷⁸. Унинг вафотидан кейин тўрт ўғли ота касбини самарали давом эттирган. Ўғилларидан бири Дўстмуҳаммад Бойкишиевнинг ҳукуматга ёзган хатига кўра, Оренбургда уларнинг турар жойи бўлиб, укаларидан иккитаси Бухорода, қолган яна иккитаси эса Оренбургда туриб, ҳар икки томонга ўз қарвонларининг мунтазам қатнашини таъминлаб турганлар⁷⁹.

16-жадвал

Қиммат баҳо тошлар	Сони	Оғирлиги	Баҳоси
		Крат	Сум
Олмос тугмалар	55	234	40.000
Олмослар	58	110	11.000
Тош кўзли узук	1	—	2.000
Лаълилар	—	62	
•	—	39	
•	—	31	
•	—	22	
•	—	20	19.000
Зумрадлар	95	185	
Лаълилар	30	195	
Хаворанг ёқут	3	164	6.000
Сариқ ёқут	3	48	1000
Ёқутлар	198	446	
Зумрадлар	92		
Лаълилар	29	73	3250
Зумрад ва лаълилар	2	24	600
Бадахшон ложуварди	—	1 пуд	250
Ҳаммаси	526	1654 крат ва 1 пуд	82500

Дўстмуҳаммад Бойкишиев ҳам отаси сингари Бухоро ва Урта Осиё билан савдо ишларининг боришида муҳим роль ўйнаган. Шунинг учун ҳам 1792 йили Оренбург генерал-губернатори барон Игельстром Дўстмуҳаммад Бойкишиевга «Титулярник советник» унвони беришни сўраб ҳукуматга мурожаат қилган. У ўз тавсияномасида Дўстмуҳаммадни ва унинг отасини Россия билан Бухоро

⁷⁸ Уша жойда, д. 18, л. 1—2.

⁷⁹ Уша жойда, л. 3.

Ўртасидаги алоқаларда кўрсатган хизматларини алоҳида уқтириб ўтган эди⁸⁰.

Бухоролик Дўстмуҳаммад Бойкишиевнинг Ўрта Осиё билан алоқани йўлга қўйишдаги катта роли эътиборга олинган ҳолда 1792 йили шахсан император Екатерина имзоси билан унга «Титулярник советник» унвони бериш ҳақида фармон чиқарилди⁸¹. Бу фармонда Дўстмуҳаммад Бойкишиевга Оренбургдаги растадан 2 та омбор ва дўкон ажратиб бериш тўғрисида маҳаллий ҳокимиятга топшириқ берилди⁸². Ғалибой Қўшолов номли бухоролик савдогар ҳам Ўрта Осиё билан Россия ўртасидаги савдода салмоқли ўрин эгаллаган. У 20 йил мобайнида мунтазам равишда Оренбург, Москва ва бошқа жойларда савдо иши билан шуғулланиши орқасида катта маблағ жамғаришга эришган. Унинг карвони йўлда 100 минг сўмлик моллари билан икки марта таланганига қарамай, бари бир бу савдогарнинг бир миллион сўм ҳажмида капитали бор эди.

Бу киши Москвада йирик савдо-сотиқ ишлари олиб бориб, гильдия савдогарлари⁸³ қаторига киришга муяссар бўлган. У ҳар йили темир, мис, кўрғошин ва бошқа рус молларини Бухорога юбориб турган⁸⁴. Бу вақтларда татар савдогарларининг ҳам Ўрта Осиё шаҳарларига қатнаб турганликларини кўрсатувчи айрим маълумотлар мавжуд. Масалан, 1799 йили Оренбургдан биринчи гильдияли татар савдогари Ҳусайин Габалдулин ўз гумашталари орқали савдо карвони юборишини маҳаллий маъмуриятга маълум қилган⁸⁵.

Уржумда яшовчи фабрика эгаси Муносиб Мақсудов ва унинг ўғли Муҳаммадамин Муносибов ўз фабрикаларида ишлаб чиқарилган қоғозларни сотиш учун икки гумашталарини 8 хизматкор билан Бухоро ва Туркис-

⁸⁰ Уша жойда, л. 1.

⁸¹ Уша жойда, л. 7.

⁸² Уша жойда, л. 8. 1799 йилда Дўстмуҳаммад Бойкишиев ўз хотини ва ўғиллари билан қариндошларини кўриш ҳамда меросга қолган бойликларни олиш учун Бухорога боришга рухсат берилишини генерал-губернатордан сўраган. Шунингдек, у ўз ўғилларини Бухорода ўқйтиш истагидалигини маълум қилган. Қаранг: ЦГИА СССР в Ленинграде, ф. 1329, оп. 4, д. 245, л. 2.

⁸³ Россияда савдогарларнинг бойлигига қараб бериладиган унвон.

⁸⁴ Н. Г. Апполова, кўрсатилган асар, 314—315-бетлар.

⁸⁵ ЦГИА СССР в Ленинграде, ф. 1329, оп. 4, д. 245, л. 1.

тонга юборишга рухсат берилишини генерал-губернатордан сўраганлар⁸⁶. Айрим татар савдогарлари ўз карвонларини 2—3 марталаб юборган вақтлари ҳам бўлган. Масалан, Челябинск шаҳридаги савдогар Ахматов 1797 ва 1799 йилларда Бухорога турли моллар ортилган йирик карвонлар жўнатган. Бу карвонлар Бухорода самарали савдо қилиб, катта фойда билан Оренбургга қайтганлар⁸⁷. Шунинг учун савдогар Ахматов 1801 йилда ҳам Бухорога ўз карвонини юборишга қарор қилган⁸⁸.

Бизнинг ихтиёримизда Оренбургда ўрта осиеликлар билан бевосита савдо қилувчи рус савдогарлари тўғрисида ҳам 1800 йилга тегишли маълумотлар мавжуд (17-жадвал).

Бу ҳисобга Россия савдогарлари томонидан 200 минг сўм ҳажмда Қўнғир, Қозон, Арзамас ва Симбир шаҳарларидан келтирилиб сотиладиган чармлар ҳам кирди. Бу маълумотлардан кўринадикки, Оренбургда Ростов шаҳар савдогарлари айниқса кўпчиликни ташкил этиб, кейинги ўринларда Қозон, Переяславль ва Москва савдогарлари турганлар. Шунини айтиш лозимки, жадвалдаги маълумотлар Ўрта Осие билан мунтазам равишда савдо қилувчи савдогарларни ўз ичига олади, холос. Бундай кишиларнинг савдо обороти икки миллион сўмдан ошиб кетган, бироқ бу ҳол рус савдогарларини қаноатлантирмас эди. Улар Ўрта Осие савдосида ўзларининг мавқеини ўрнатиш ва у ерга бориб катта фойда кўриш ҳаракатида эдилар. Шу мақсадда 1800 йили ростовлик савдогарлардан Кекин ва Шчеткинлар Ўрта Осие билан савдо-сотикни кучайтириш ҳақида ўз таклифларини шахсан императорга юбордилар. Бунда айтилишича, Оренбургда асосан Бухоро ва Хива хонликлари билан савдо олиб борилиб, у жойларга карвонларда 200—500 гача туяда моллар жўнатилиб турган. Таклиф муаллифлари император карвонларини кўриқлаб бориш учун ҳарбий отряд ажратиш тўғрисидаги қарорга ўз фикрларини ҳам баён қилганлар. Уларнинг кўрсатишича, бу тadbир гарчи савдони ривожлантириш ва рағбатлантириш йўлида муҳим ҳисобланса-да, бироқ, ҳозирда уни амалга ошириш қийин, чунки карвон йўлларида қумлик ва саҳро жойлар кўп бўлиб, тўхташ учун бекатлар йўқ. Бундай жойларда фақат туяларгина юриши мумкин эди. Бундан таш-

⁸⁷ ЦГИА СССР в Ленинграде, ф. 1329, оп. 4, д. 245, л. 5.

⁸⁸ Уша жойда.

қари, Ор қалъасидан 150 чақиримгача тўғри йўл бўлиб, кейин у турли томонларга ажралиб кетарди. Чунки карвонларни бошлаб борувчи қозоқлар турли уруғлардан бўлганлиги учун улар ўз улуслари жойлашган йўллар орқали юрганлар. Натижада бу улусларда йўл тайёр-

17-жадвал

Савдогарлар номи	Қайси шаҳарлик	Мол обороти (сўм ҳисобида)
Алексей Куманин	Москвалик	200.000
Иван Куманин	"	100.000
Кузьма Креставников	Переяславлик	150.00
Иван Куманин	"	120.000
Филипп Куманин	"	80.000
Степан Новосёлов	"	30.000
Алексей Кекин	Ростовлик	150.000
Григорий Шапаев	"	40.000
Яков Шапаев	"	50.000
Яков Кайдалов	"	50.000
Савва Кайдалов	"	40.000
Матвей Кайдалов	"	30.000
Семен Кайдалов	"	40.000
Алексей Серебренников	"	80.000
Николай Серебренников	"	80.000
Иван Серебренников	"	50.000
Афанасий Гогин	"	100.000
Василий Кузнецов	"	30.000
Михаил Кузнецов	"	20.000
Иван Корелин	Тулалик	40.000
Ака-ука Колостовлар	Астраханлик	100.000
Муса Муслимов	Қозонлик	
Ганса Муслимов	"	
Мухаммад Валитов	"	
Назир Басэитов	"	
Юсуп Бурнаев	"	
Исmoil Бурнаев	"	
Муса Апанасев	"	
Ҳаммаси		2 300 000

Бу татар савдогарларининг ҳаммаси 400 минг сўмдан 500 минг сўмгача савдо қилганлар.

гарлигининг боришига қараб карвонлар бир вақтда эмас, балки турли вақтларда йўлга чиққанлар. Хуллас, рус савдогарлари Бухоро ва Хивагача ягона йўл очилмагунча карвонларнинг ҳарбий отряд томонидан кузатиб борилиши амалий жиҳатдан қийинлигини ва бун-

дан давлат хазинаси зарар кўришини кўрсатиб ўтадилар.

Рус савдогарлари Бухоро ва Хива билан савдонинг ривожлантириш учун, аввало, карвон йўлининг хавфсизлигини таъминлаш зарурлигини уқтириб ўтадилар. Уларнинг кўрсатишича, карвонларни кузатиб ва бошлаб боровчилар кучли қозоқ уруғларидан олиниб, буларнинг ҳаммаси рус давлати табааси ҳисобланган. Улар турли жойларда кўчиб юришлари орқасида карвон йўллари ҳам ўзгариб туради, шунинг учун йўл тўсарлар устидан қаттиқ назорат ўрнатиб, карвонлар хавфсизлигини таъминлаш савдонинг самарали давом этишига олиб келади. Рус савдогарлари, айниқса, Тўрт, Қора ва Чиклин номли қозоқ уруғларини тартибга чақириш зарурлигини кўрсатиб ўтадилар, чунки карвонларни, асосан, шу уруғга тегишли қароқчилар талаб турганлар, чунончи, улар томонидан кейинги вақтларда 150 туядаги мол таланган эди. Рус савдогарлари карвонни талаган йўлтўсарларча ҳарбий отряд юбориб, уларнинг оқсоқолларини Оренбургга келтириб, то молларни қайтариб олмагунларича уларни ушлаб туришни ҳамда таланчиларни қаттиқ жазолашни таклиф этадилар. Шундай қилинганда карвонларнинг хавфсизлиги тўла таъминланган бўларди.

Рус савдогарлари Бухоро ва Хивага олиб кетиладиган савдо буюмларини айрим тақиқланган моллар ҳисобига бойитишни сўрадилар. Чунончи, илгарилари Бухоро ва Хивага кўплаб олиб кетиладиган, кейинчалик тақиқланган солдат мовутларини у жойларга чиқаришга рухсат этилиши таклиф қилинди. Шундай қилганда давлат ва фабрикаларга фойда бўлиш уқтириб ўтилди. Шу билан бирга императордан Ўрта Осиё шаҳарларига рус савдогар ва гумашталарининг боришларига рухсат берилиши сўралди. Маълумки, одатда рус савдогарлари ўз молларини татар гумашталари орқали юборардилар. Бу ҳол рус савдогарларининг фаолиятларини чегаралаб қўйган эди. Шунинг учун ҳам рус савдогарлари ўзлари Ўрта Осиё шаҳарларига бориб, у жойларнинг урф-одат ва эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда, савдони бевосита олиб бориш ва ўз мавқеларини оширишга ҳаракат қилдилар. Бу хусусда рус савдогарларининг Оренбургда Ўрта Осиё савдогарларига ўз молларини пулга сотишларига рухсат этмаслик тўғрисидаги таклифлари ҳам диққатга сазовордир. Бу тadbирнинг амалга оширилиши Ўрта Осиё савдогарларининг олтин ва кумуш тангалар-

ни олиб чиқиб кетишига барҳам берарди. Урта Осиё савдогарлари ўз молларини рус молларига алмашиши ва уларнинг маълум миқдоринигина пулга сотиши лозим эди. Шунингдек, Урта Осиё савдогарларининг Россия савдо гильдияларига бориб савдо қилишларига йўл қўймаслик сўраладиган⁸⁹. Хуллас, рус савдогарлари ўз хатида Россияда Урта Осиё савдогарларининг фаолиятини чегаралаш ва бу билан рус савдогарларининг мавқеини оширишга қаратилган таклифларни амалга оширишни рус ҳукумати олдига қўйдилар.

Кўрсатиб ўтиш лозимки, чор ҳукумати Оренбургни барпо этган вақтда ва ундан кейинги маълум йиллар давомида савдони йўлга қўйиш учун ўрта осиеликларга имтиёзлар берди. Чунончи, 1736—1738 йиллар мобайнида Оренбургда савдодан бож олинмаган. 1739 йилда эса сотиладиган молнинг ҳар бир сўмидан 3 тийиндан бож олиниши тўғрисида фармон чиқарилди. Бу тартиб 1749 йилгача давом этди. Шундан кейин бож ҳажми 3 тийиндан 5 тийингача кўтарилди. Шу асосда Урта Осиё савдогарлари Оренбургда савдо олиб борганлар, бироқ улар Россиянинг бошқа жойларида ўз моллари билан савдо қилишга ҳаракат қилганлар. Бу ҳол Россия савдогарларининг манфаатларига зид келар эди, албатта. Шунинг учун 1755 йили Бухоро, Хива ва, умуман, шарқ савдогарларининг Қозон ва бошқа Россия шаҳарларига бориб, ўз моллари билан савдо қилишларига рухсат этмаслик тўғрисида фармон чиқарилди. Уларни чегара ва 13 тийинлик ички бождлари билан бир қаторда, молларнинг ҳар бир сўмидан 10 тийиндан қўшимча бож тўлаган вақтларидагина Россиянинг ички томонларига қўйиш мумкин эди⁹⁰.

Бу тартиб Урта Осиё савдогарлари учун жуда оғир эди. Шунинг учун улар моллари билан Оренбургда савдо қилишга ўз-ўзидан мажбур эдилар. Лекин улар олтин, кумуш ва қиммат баҳоли тошлар билан Оренбург, Москва ва Санкт-Петербургда божсиз савдо қилиш ҳуқуқига эга эдилар. Натижада улар катта фойда олиб, Россия савдогарлари манфаатларига фўтўр етказа бошладилар. Шунинг учун 1762 йили Оренбургдаги Россия савдогарлари генерал-губернаторга ўрта осиелик савдо-

⁸⁹ Уша жойда, д. 2490, л. 11—14.

⁹⁰ ЦГАДА СССР, ф. 276, Коммерц. коллегия, оп. 1, д. 533, л. 4—56.

гарлар устидан шикоят қилиб, ариза бердилар. Шу асосда губернатор ҳукумат сенатига рапорт жўнатди. Бундаги маълумотга кўра, Россия савдогарлари бухоролик савдогарлардан қиммат баҳоли тош ва олмосларни сотиб олишмоқчи бўлган вақтларида, улар бу молларига икки ёки уч баробар ортиқ нарх қўйганлар. Урта Осиё савдогарлари шу йўл билан ўз молларини Оренбургда эмас, балки Москва ва Санкт-Петербургга олиб бориб сотишни ўйлардилар. Улар Москва ва Санкт-Петербургга келиб, қимматли тошларни божсиз сотиш билангина чегараланмай, у жойларда рус молларининг нархини ҳам билиб олар эдилар. Бу ҳол Урта Осиё савдогарларининг Оренбургдаги манфаатлари йўлида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Хуллас, Россия савдогарлари Бухоро ва Хива савдогарлари фаолиятини чегаралашни ҳамда уларни Россиянинг ички томонларига киритмасликни ҳукуматдан сўраганлар. Агар шундай қилинмаса Россия савдогарларига катта зарар етказилиши уқтириб ўтилган.

Дарҳақиқат, XVIII асрнинг 50-йилларидан бошлаб ўрта осиеликлар Россиянинг ички томонларида, хусусан, Москва, Санкт-Петербург, Қозон ва бошқа жойлардаги савдо-сотиқда ҳам ўз мавқеини ўрнатишга ҳаракат қилган. Бунинг устига Россиянинг Урта Осиё билан ташқи савдосини ўз қўлларига киритиб олишлари рус савдогарлари манфаатларига янада кўпроқ зарар келтирмоқда эди.

1763 йили рус ҳукумати Урта Осиё савдогарларини мамлакатнинг ички томонларига қўймаслик ва бу билан ўз савдогарлари манфаатини ҳимоя қилиш мақсадида махсус қарор қабул қилди:

1. Осиёликлар фақат қимматли тошлар билан Москва ва Санкт-Петербургга қўйилмоқда. Улар бу ерларда ўз молларини божсиз равишда маҳаллий ва ажнабий давлат савдогарларига сотмоқдалар ҳамда мол сотиб олмоқдалар. Бу ҳол Россия савдогарларига зарар етказмоқда.

2. Оренбургда Россия савдогарлари бухороликлардан қимматли тошлар сотиб олишни истасалар-да, лекин улар Москва ва Санкт-Петербургга боришни кўзлаб, ўз молларига икки-уч марта ортиқ нарх қўйиб, жўрттага сотмайдилар. Умуман, Урта Осиё савдогарлари Оренбургга келтирилиб сотиладиган рус молларининг асл

нархини билиб олиш учун Москва ва Санкт-Петербургга боришни хоҳлайдилар.

3. Бухоролик ва бошқа савдогарлар томонидан келтириладиган қимматли тошларнинг божсиз сотилиши Россия савдосига фойда келтирмайди.

Баён этилган қарорнинг якунида олтин, кумуш ва қимматли тошлар билан савдогарларни Россиянинг ички томонларига қўймаслик ҳақида фармон берилди⁹¹. Эндиликда олтин, кумуш ва қимматли тошлар Оренбург ва Троицкийда бемалол сотилиши ёки молларга алмаштирилиши мумкин эди.

Фақат ноёб ва диққатга сазовор тошлар келтирилган вақтдагина ҳукуматдан махсус рухсат олингандан сўнг савдогарларнинг Москва ва Санкт-Петербургга боришларига рухсат берилиши мумкин эди.

Рус ҳукуматининг Урта Осиё савдогарлари фаолиятини Оренбург ва Троицкий сингари жойлар билан чегаралаб қўйиши савдо алоқаларига маълум даражада салбий таъсир этди. Чунончи олтин, кумуш ва қимматли тошлар келтириш тобора камайиб борди. Пиравардида, улар айрим йилларни ҳисобга олмаганда, бутунлай келтирилмай қўйди⁹².

XVIII аср охирида чор ҳукумати Урта Осиё билан савдони кучайтириш йўлида янги муҳим тадбирни амалга оширди. Чунончи, 1799 йили Урта Осиё учун ниҳоятда зарур ҳисобланган, лекин шу пайтгача у ерга чиқаришга рухсат берилмаган олтин ва кумуш тангалар, турли хилдаги темир асбоблар, мис, қўрғошин, мис ва темир идиш сингари моллар билан эркин савдо қилиш ҳақида фармон чиқарилди. Бу мол турлари Оренбург, Троицкий,

⁹¹ ЦГАДА СССР, ф. Коммерц коллегия, оп. 1, д. 533, л. 9—10. Бу фармон ҳақида Оренбург генерал-губернатори Волков ўз фикрини ҳукумат сенатига ёзган. Бунда у фармондаги қўйилган масала қонун жиҳатдан тўғрилигини кўрсатган ҳолда рус савдогарларнинг олтин, қимматли тошлар билан савдо қилаётган Бухоро, Хива савдогарлари устидан шикоят, фақат шахсий манфаат юзасидан ёзилганини айтган. Унинг кўрсатишича, Оренбург ва Троицкийда қимматли тошларни биладиган савдогарлар деярли бўлмаган. Шунингдек, у ўрта осиеликларнинг Россия ички томонларида рус молларининг нархларини билиши ва бу билан Россия савдогарларига зарар етказиш ҳақидаги фикрни ҳам ўринсиз деб ҳисоблайди, чунки ўрта осиеликлар ўз жойларисиз ҳам нархларини жуда яхши билар эдилар.

⁹² Уша жойда, д. 576, л. 1—1 б.

Астрахань ва бошқа чегара жойлардан Урта Осиё ва бошқа Шарқ мамлакатларига олиб чиқиб кетилиши мумкин эди. Шуниси характерлики, кўрсатилган масала бўйича Троицкий божхонасига юборилган фармонда «Осиё халқлари билан савдони ривожлантириш» мақсадида номлари айтилган моллар билан эркин савдо қилишга рухсат этилганлиги қайд этилган⁹³. Шу равишда чор ҳукумати ҳарбий қурооллардан ташқари барча рус моллари билан эркин савдо қилишга йўл қўйиб, Урта Осиё ва Қозғистон билан бўладиган савдонинг янги босқичга кўтарилишига имкон туғдирди. Маълумки, Урта Осиё ўша вақтда темир, мис, қўрғошин ва шунга ўхшаш молларни фақат Россиядан олиши мумкин эди. Бундай моллар Урта Осиёда жуда оз миқдорда ишлаб чиқарилиб, ўсиб бораётган талабга жавоб бермас эди. Шунинг учун ҳам XIX асрдан бошлаб Россия билан Урта Осиё ўртасидаги савдо алоқалари тобора ривожланиб бориб, самарали натижаларни берди. Россиядан темир, мис, қўрғошин, олтин танга сингари молларнинг савдогарлар томонидан тобора кўп олиб кетилиши Урта Осиё шаҳар ва қишлоқларида маълум ижобий ўзгаришларга олиб келди. Айниқса, ҳунармандчилик асбоблари ва деҳқончилик қуроолларини ишлаб чиқариш ўсиб борди.

⁹³ Уша жойда, л. 6.

ХУЛОСА

1. XVIII асрда Россияда крепостной тузум ҳукмронлигида капиталистик алоқалар тобора кучайиб борди. Мамлакатда оғир ва айниқса енгил саноат тармоқлари ривожланди. Бироқ рус давлати Фарбий Европа давлатлари билан рақобат қилолмай, орқада қолмоқда эди. Шунинг учун рус давлати саноатни хом ашё билан таъминлаш ва мол сотиш учун Шарқ мамлакатлари, биринчи навбатда, Урта Осиё ва Қозоғистонда ўз таъсирини ўрнатиш сиёсатини амалга ошириб борди. У даставвал Қозоғистонда мустамлакачилик сиёсатини мустаҳкамлашга қаратилган тадбирларни изчиллик билан амалга оширди. Чунончи, Оренбург, Троицк ва бошқа бир қатор ҳарбий қалъаларни барпо этди. Бу жойлар айни бир вақтда савдо марказларига ҳам айлантирилди. Эндиликда ҳар икки томон Урал бўйлари орқали ҳам алоқа ўрнатди. Натижада учинчи алоқа йўли шаклланди. Маълумки, Волга бўйи ва Сибирь йўллари ҳам мавжуд эди. Урал бўйи орқали алоқани йўлга қўйиш ва ривожлантиришдан ўзбек хонликлари ҳам манфаатдор эди, чунки бу жойларнинг молларига талабчан бозорлар Россиядагина мавжуд эди. Бунинг устига у жойларда рус молларига талаб зўр эди.

Шу равишда ҳар икки томоннинг ички ва ташқи вазияти Урал бўйлари орқали сиёсий ва иқтисодий алоқаларни йўлга қўйишни тақозо қиларди.

2. Ҳар икки томон савдо ва карвон йўллари хавфсизлигини таъминлаш ҳамда дўстона муносабатларни ўрнатиш ва мустаҳкамлашга доир масалалар бўйича бир-бирларига элчилар юбориб турдилар. Элчилар зиммасига айрим сиёсий масалалар ҳам юклатилган эди. Элчилик муносабатлари ҳар икки томоннинг даҳлсизлиги ва дип-

ломатия қондаларига риоя қилинган ҳолда олиб борилди. Бу вазият икки томоннинг бир-бирлари билан танишувида ва яқинлашувида ҳамда савдо алоқаларининг йўлга қўйилишида муҳим роль ўйнади.

3. Урта Осиё билан Россия ўртасидаги савдода асосан тайёр маҳсулотлар алмашилди. Бу ҳол Урта Осиёда шаҳарларнинг ўсишига ва савдо-ҳунарманд доиралар мавқеини оширишда муҳим ўрин тутди. Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Хива, Фарғона водийси ва бошқа жойлар Россия бозори учун тайёр маҳсулотлар, айниқса кўп ва хилма-хил газламалар ишлаб чиқарди. Бу, ўз навбатида, қишлоқ хўжалигининг жоңланишига ҳам олиб келди.

Карвон йўлларида хавф-хатарнинг тўла тугатилмаганлиги орқасида рус савдогарлари Урта Осиёнинг ички томонларига бориб, мунтазам савдо қилиш имконига эга эмас эдилар. Шунинг учун Урта Осиё ва Қозоғистоннинг Россия билан савдоси Урта Осиё савдогарлари қўлига тўпланган эди. Шунинг орқасида Урта Осиёда Россия билан алоқа қилувчи савдо-ҳунарманд доиралари шаклланган эди. Булар орасида катта маблағли йирик савдогарлар бор эди. Ҳатто улардан айримларининг маблағи бир миллион сўмгача етган эди.

XVIII аср охирида мис, темир ва илгари сотилиши тақиқланган бошқа фойдали қазилма ва улардан тайёрланган идишларнинг Урта Осиёга олиб кетилишига ижозат берилиши икки томоннинг ўзаро савдосини янада самарали қилди. Кўрсатилган молларнинг Урта Осиёга олиб кетилиши бу ерда ишлаб чиқариш қуролларининг кўпайиши ва такомилланишида муҳим ўрин эгаллади. Урта Осиё билан савдо қилиш Россия учун ҳам фойдали ҳисобланди. Чунинчи, рус тайёр маҳсулотларининг Урта Осиёга олиб кетилиши Россияда саноат ривожланишига ижобий таъсир кўрсатган омиллардан бири бўлди. Шунинг учун ҳам ўзбек хонликлари ва рус давлати ўзаро алоқаларни кучайтиришдан бир хилда манфаатдор эдилар. Бироқ ўша вақтлардаги феодал тузуми савдо алоқаларининг мунтазам ва нормал равишда ривожланишига тўсқинлик қилди. Бу соҳада айниқса Урта Осиёдаги ўзаро феодал урушлари ва карвонлар молининг таланиши ҳам вазиятни оғирлаштирди.

**РУС ЭЛЧИСИ МЕНДЬЯР БЕКЧУРИННИНГ 1780 ЙИЛИ
ОРЕНБУРГДАН БУХОРОГА БОРГАН ВА БУ ЕРДАН
ҚАЙТГАН ВАҚТГА ДОИР КУНДАЛИГИ¹**

Вақти	Жойлар номи ва уларнинг хусусиятлари	Чақи- рми
31/X	1780 йил октябрда ҳамроҳларим билан Оренбургнинг қуйи томони — Урал линиясидаги қалъаларнинг юқори қисми бўйлаб отда 6 кун юриб, Ор қалъасига келдим. Бу ерда 3 кун дам олдик	
9/XI	Ор қалъасидан чиқиб, Ор дарёсига қуйиладиган Минглибой ариғи ёнида тунадик	20
10/XI	Ор дарёси бўйлаб жойлашган Қорабой улуси бўйича юрдик	20
11/XI	Бешёғоч номли жойга келдик. Бу ернинг тупроғи қизғиш, айримлари қора ҳамда тузли. Ор дарёси бўйларида дарахтлар жуда оз	20
12/XI	Кўл ёқасидаги Қизил—Қибязь деган жойга келдик. У жой қисман тепаликсимон ва тупроғи қизғиш	30
13/XI	Кўл ёнидаги Бакшаши ариғининг юқори оқимига келдик, дарахтлар йўқ, тупроғи қизғиш, Ор дарёси ўнг томондан 20 чақирим узунликда қолади, йўл эса тўғри давом этади	25
14/XI	Иргиз дарёсининг юқори оқимига келдик, йўлда сув ва дарахтлар йўқ, тупроғи қизғиш ва майда, икки кичик кўл бор	25
15/XI	Қора бутоқ ариғининг юқори оқимига келдик, йўлда 4 та кўл бор. Ариқ Шарқ томонга — Иргиз дарёсига қуйилади, тупроғи қизғиш ва майда тош аралаш	
16/XI	Қайроқли ариғига келдик, дарахтлар йўқ, тупроғи қумли ва сарғиш, ариқ Мугалжар тоғидан оқиб келиб, Иргиз дарёсига қуюлади	25

¹ Бу кундаликдаги материаллар Оренбург — Бухоро алоқа йўлларининг табиий шароити ва ўзига хос хусусиятлари ҳақида яхши тасаввур беради. Кундалик тўла ва асл ҳолида биринчи маротаба эълон қилинмоқда (X. З.).

Вақти	Жойлар номи ва уларнинг хусусиятлари	Чақи- рим
17/XI	Таллиқ ариғига келдик. Бу ариқ ҳам Мугал- жар тоғидан бошланиб, Иргиз дарёсига қую- лади. Тупроғи қумли, сарғиш ҳамда тепалик- симон	30
18/XI	Агисой номли жойга келдик, тупроғи сар- ғиш ва тепаликсимон, Мугалжар тоғидан кат- та Таллиқ ариғи оқиб келади. Дарахтлар йўқ, бу ерда Эрали Султон улуси кўчиб юради	15
19—20/XI	Кузатувчи олиш учун Эрали Султон қузу- рида яшадик	
22/XI	Эрали Султон улусидан чиқиб, кўрсатилган тоғ рўпарасида, Иргиз дарёсида тунадик	
23/XI	Темир Ашлау тоғи ёнидаги Иргиз дарёсига келдик. Бу дарё Шарқ томонга оқади. Эрали Султон улусидан то шу жойгача бўлган туп- роқ қумли, дарахтлар учрамайди	15
24/XI	Иргиз дарёси бўйлаб юрдик, дарахтлар йўқ, тупроғи қумли ва қизғиш, дарё қирғоқлари баланд ва тикка. Одатдаги ўтлар учради	
25/XI	Иргиз дарёси бўйлаб юриб, унинг чап то- монидаги Кулаканчи тоғини ортда қолдириб, ярим кечада Кучурдан ариғини босиб ўтдик. Шундан кейин Сирдарёдан 8 чақирим берида тунадик. Тупроғи сарғиш ва шўрхок. Кучур- дан ариғидан каналлар чиқарилган бўлиб, сув сероб. Бу жойларда нўғайларнинг қадимги деҳқончилик излари мавжуд. Уша ариқнинг ўнг томонида Букаибайчук ва чап тарафида Қабанкулак номли тоғлар бор. Йўлда дарахт- лар учрамайди. Жабистов тоғидан ўтиб, 4 ча- қирим юргандан кейин, уни ўнг тарафда қол- дириб тунадик	30
26/XI	Бу жойдан 5 чақирим юргандан сўнг 10 ча- қиримлик текис ва тўғри йўлни босдик. Туп- роғи қумли, саксовулдан бошқа дарахтлар йўқ	25
27/XI	Йўлда давом этиб, Жаби улутал ариғига дуч келдик. Кучурдан дарёси Шарқ томон оқиб, ёз вақтларида қурийди, унинг суви ҳал- қоб ҳолда айрим жойларда сақланади. Тупро- ғи сарғиш ва саксовул бор, у ариқ босиб ўтилгандан кейин Бухорога борадиган тўғри ва текис йўлга чиқдик. Сув йўқлиги туфайли қордан фойдаландик	30
28/XI	Қора қумда тунадик, саксовулдан бошқа да- рахтлар йўқ, бу жойда чорва молларини су- ғориш учун қозоқлар қазиган 2 та қудуқ бор	30

Вақти	Жойлар номи ва уларнинг хусусиятлари	Чақирим
29/XI	Шўр сувли ҳалқоб ва унинг атрофида қамишлар ўсиб ётган жойларга келдик. Йўл эса уюлиб ва тепалик бўлиб ётган қумлардан иборат дарахтлар йўқ, қудуқларда сув кўп	30
30/XI	Қирга чиқдик. Қум кўп. Ярим йўлда Кундумбак номли тоғ бор. Бу ерда қабристон, 1 чақирим узунликда шўр сувли кўл бор. Бу кўлдан 3 чақирим узунликда чучук сувли 2 та қудуқ бор. Булардан ташқари, йўлда яна 6 та сувсиз қудуқ бор. Мен кўрсатилган тоғ устига чиқдим ва бу ердан тахминан 20 чақирим узоқликда Орол денгизининг қирғоғи кўринади. Бу жойнинг тупроғи қумли, саксовуллардан бошқа дарахтлар кўринмайди	40
1/XII	Чўл бўйлаб юрдик, сув ва дарахтлар учрамайди, тупроғи қумли	35
2/XII	Йўл бўйлаб юришни давом эттириб, қум тепалигида тунадик. Катта саксовул дарахтлари мавжуд, йўл тепаликсимон, сув йўқ, биروق қудуқлар бор	30
3/XII	Бухоро беги номли жойга келдик. Тупроғи қумли, саксовулдан бошқа дарахтлар йўқ	
4/XII	Сирдарёдан ўтадиган Учургуз деган жойга келдик. Бу ердан 20 чақирим юриб, Аккугурдан кўлга етдик. Йўлда саксовул дарахтлари бор	40
5/XII	Йўл бўйлаб 10 чақирим юргандан кейин Кутмалди дарёсидан ўтдик. Бу дарё Шарққа оқади, у билан Куван дарёси оралиги 15 чақиримдир. Бу дарё Шарқдан Ғарбга оқади, қамишдан бошқа ўсимликлар йўқ. Тупроғи қумли, икки дарё оралигида кўллар кўп учрайди	35
6/XII	Бухорога борадиган катта йўл бўйлаб юрдик, тупроғи қумли, саксовуллар ўсади, сув эса йўқ	25
7/XII	Байбича номли жойга келдик, ер қумли, саксовул ва сув сероб	15
8/XII	Йўлни давом эттирдик. Ер қумли ва тепаликсимон, қалин саксовул дарахтлари бор. Оқмулла номли жойдаги Янариқ ёнида тунадик. Бу жойларда қорақалпоқлар яшаганлиги учун уни «қорақалпоқларнинг ери» деб юритилади. Қорақалпоқлар деҳқончилик билан шуғулланадилар, улар 200 овулни ташкил этадилар. Улар Эрали Султон бошчилигидаги қозоқ улусига бўйсуниб, ғалла билан солиқ тўлайдилар	

Вақти	Жойлар номи ва уларнинг хусусиятлари	Чаккирим
9/XII	Яна дарёсининг юқори оқими бўйлаб 10 чаккирим юриб дарёдан Бухоро томонга ўтдик. Жингилди боши деган жойда тунадик, йўл қумли, тепаликсимон ва саксовуллар бор. Яна дарёси Куван дарёсидан оқиб келади. Бу дарёдан қорақалпоқлар экин майдонларига сув чиқарганлар	20
10/XII	Қумли барханлар бўйлаб юриб, Бўри бошли ариғининг юқори оқимида тунадик. Саксовул дарахтлари мавжуд	20
11/XII	Қум барханлари бўйлаб йўлни давом эттирдик, саксовул дарахтлари бор, сув йўқ, Бухоро ва Хивага борадиган текис ва тўғри йўл бошланади	10
12/XII	Яна дарёни четлаб ўтиб, чўл бўйлаб юриб, Игиз кукур деган жойда тунадик. Бу дарё илгарилари оқиб турган, бироқ, уч йил муқаддам уни қум босган. Бу жойда Бухоро ва хиваликларнинг қадимги уй қолдиқлари сақланган. Шунингдек, узунлиги 150 ва эни 50 метрлик ёшиштинқалъа ҳам сақланган. Кўрсатилган дарёнинг икки томонида экин суғориш учун чиқарилган канал излари мавжуд. Тупроғи қумли ва майда саксовуллар учрайди. Ривоятларга қараганда, Бароқхон вақтида илон тўдаларининг ҳужуми орқасида аҳоли у жойни ташлаб кетган, бошқа гапларга кўра, душман дарё сувини бўғиб қўйганлиги учун аҳоли бошқа жойларга кўчиб кетган. Дарё Шарқдан Ғарбга қараб оқиб, икки томонга ажралган. Бунинг бири кўлга, иккинчиси эса Амударё томонга оққан, бироқ у Амударёгача бир кунлик йўлда шимилиб йўқ бўлиб кетади	25
13/XII	Йўл қумли ва аравада юриш мумкин. Сув ва саксовулдан бошқа дарахтлар йўқ	25
20/XII	Кубаш номи жойни босиб ўтиб, Битбилдиқ тоғининг ёнида тунадик. Бу тоғнинг баландлиги 100 саржин келади, унинг ён бағриларида майда тоғлар кўп бўлиб, улар Ҳиндистон томонигача тарқалиб боради. Ёз фаслида қарвонлар шу тоғ орқали қатнайди, унинг атрофида сув сероб, қаттиқ бўронлар орқасида катта қум барханлари вужудга келган. Буларнинг ораси чуқурликлардан иборат, юриш оғир. Битбилдиқ тоғи орқали ўтадиган йўл катта ва сувга сероб	11

Вақти	Жойлар-моми ва уларнинг хусусиятлари	Чақи-рим
21/XII	<p>Сусизқари тоғига келдик. Йўлнинг 10 чақи-римлик масофаси ясси, тупроғи қумли ва тош-ли. Бу ерда қум барханлари ҳам учрайди. Унг томонда, тахминан 15 чақирим нарида Олтинтоу тоғи кўринади. Қадимги вақтларда бу тоғдан олтин топилган, у ернинг икки та-рафи бўйлаб Бухорогача қуруқ тоғ ётади. Сув ва саксовуллардан бошқа дарахтлар йўқ, ёзда ёмғир сувлари чуқур жойларга тўпланади, бу сувлардан сайгак ва бошқа ҳайвонлар фойда-ланади. Савдо қарвонлари ҳам шу сувдан фойдаланади</p>	15
22/XII	<p>Йўлни давом эттирдик. У тепаликсимон бўл-са-да, юриш осон. Тупроғи қумли. Қораок ота номли жойда тунадик. Бу жойдан 5 чақирим масофада сув ва дарахтлар йўқ</p>	25
23/XII	<p>Қораок ота йўлининг айрим жойлари тепа-ликсимон ва текис. Шарқ томондан сув 50 ча-қирим масофада оқиб келиб, сўнгра ерга ши-милиб кетади. Бу сув иссиқ бўлиб, турли қа-салликларга даводир. Бу жойда эски мазор бўлиб, унга ўткинчи бухороликлар вафот эт-ган кишиларини дафн этадилар. Йўлнинг туп-роғи қумли. Саксовул дарахтлари учрайди. Йўлда Аги-тму номли булоқдан илиқ ва шўр сув оқиб чиқиб, 80 чақиримгача бориб, сўнгра ерга шимилиб кетади</p>	35
24/XII	<p>Йўлни давом эттирдик. Учиб юрувчи сариқ қумлар мавжуд. Шундан кейин Бухоронинг биринчи аҳоли турар жойигача 5 чақирим ма-софада текис йўл бошланади. Бухоро шаҳри-гача бир кунлик йўл босилади. Бу жойда аҳо-ли ғаллачилик ва боғдорчилик билан шуғул-ланади, лой деворлар билан ўралган уйларда яшайди. Бу жойдан Кучан дарёси оқиб ўтади, унинг тош кўприги бор. Бу кўприкнинг 12 ми-нораси бўлиб, улардан 6 тасини сув шикаст-лантирган</p>	35
25/XII	<p>Мулла Эрназарнинг шаҳар четдаги уйида тунадик. Бу уй шаҳардан 3 чақирим масофа нарида</p>	1090
26/XII	<p>Бухоро шаҳрига келдик. Бизни икки ясовул ва бир шеғовул шаҳарга кузатиб борди. Бу ерда бизни Мулла Эрназарнинг шаҳар ҳовли-сига жойлаштиришди</p>	
27—31/XII 1/1—1781	<p>Ўз хонамдан ҳеч қаёққа чиқмадим Бухоро хони ҳузурда бўлдим</p>	

Вақти	Жойлар номи ва уларнинг хусусиятлари	Чақирим
2/1	Ўз хонамда Отолиқнинг котиби Мирзаниш	
3—8/1	Мунший билан суҳбатлашдим Хонамда элчи Эрназар Мақсудовнинг куёви	
	Хўжа, шеговул ва ясовуллар билан суҳбатда бўлдим. Шунингдек, Отолиқнинг котиби Мирзаниш Мунший билан суҳбат ўтказдим	
9/1.	Отолиқ ҳузурида бўлиб, тушки овқат вақтида ундан жавоб ёрлиқларини олиб, ўз хонамга қайтдим	
10/1	Ҳамроҳларим билан Бухородан йўлга чиқиб, шаҳардан 20 чақирим наридаги Убгашт номли жойда тунадик	20
11/1	Чигилбоши номли жойда тунадик. Бу жойгача бизларни Бухоронинг бош ясовули Аваз Қўрача кузатиб келди. Шундан кейин у бизга юзбоши бошлиқ 40 кишини қолдириб, орқага қайтди. Бу ҳарбий отряд бизни 140 чақирим масофагача, яъни Кубаш деган жойгача кузатиб қўйди	
12/1	Чигилбошидан 10 чақирим йўл юргандан кейин чўлда тунадик	
13/1	Юче Агитм деган жойда тунадик	
14/1	Чўл бўйлаб Қораака томонга 20 чақирим йўл босдик	
15/1	Кубаш томонга юрдик	
16/1	Капкатош яқинига келдик	
17/1	Юз қудуқ томонга чўл бўйлаб 15 чақирим юрдик	
18/1	Чўл бўйлаб Ирлар томонига 20 чақирим йўл босдик	
19/1	Бештепа деган жойга етдик	
20/1	Яна дарёсининг бериги томонига келдик. Бу ерда 14 та қадимги каналнинг излари бор.	
	Шунингдек 4 чақирим чуқурликдаги ҳовуз бор	
21/1	Жингил бошига келдик	
22—24/1	Саламат номли қозоқ улусида бўлдик	
25—26/1	Қўртликўл ёнидаги Оқтошбий ҳузурида турдик. Бу жойда қорақалпоқлар галлачилик билан шуғулланади	
27/1	Баятич деган жойга келдик	
28/1	Кўл ёқасига етмасдан, чўл бўйлаб юрдик	
29/1	Куван дарёсидан ўтиб, Ак-Кучурдан деган жойга келдик	
30/1	Сирдарёга етдик	
31/1	Бу дарёдан ўтиб, Ургунтау рўпарасида тунадик	

Вақти	Жойлар номи ва уларнинг хусусиятлари	Чақириш
1/II	Ақча-Булоқ деган жойга келдик	
2/II	Ойкудукқа етдик	
3/II	Тавошармулла номли жойга келдик	
4/II	Кўк-Думбоққа етдик	
5/II	Чўл бўйлаб юрдик	
6/II	Мирзачўл деган жойга келдик	
7—8/II	Кучли бўрон остида юрдик	
9/II	Тирикчи номли жойдамиз	
10/II	Чекатовга келдик	
11/II	Шу жойда кучли бўрон остида бўлдик	
12/II	Кучли бўронда кунни ўтказдик	
13/II	Қамчакли деган шўрхокли жойга келдик	
14/II	Жабитау тоғига келдик	
15—18/II	Жабитау билан Буқянбай-Чуқи орасидамиз	
19/II	Иргиз дарёсига 5 чақиримлик жойга келдик	
20—21/II	Қази номли қозоқнинг жойида бўлдик. Бу ернинг тупроғи қумли	
22—23/II	Иргиз дарёси ёнидаги Минилбай номли қозоқ ҳузурда бўлдик	
24/II	Иргиз дарёси бўйига юриб, Мияни номли тоққа келдик	
25/II	Иргиз дарёси бўйлаб юриб, Бешмулла деган жойга, 5 чақиримлик жойга етдик	
26/II	Бешмуллага келдик	
27—28/II	Талли-Иргиздаги Қоплонбой деган қозоқ ҳузурда бўлдик	
1/III	Талли дарёси бўйида жойлашган қозоқ Дурбен ҳузурда бўлдик	
2/III	Талли ва Қайроқ дарёлари орасидаги чўлда бўлдик	
3/III	Қайроқ ариғида бўлдик	
4/III	Шу ерда қозоқ Табилди ҳузурда бўлдик	
5/III	Емон қайроқ ариғига келдик	
6/III	Қорабутоқ ариғидаги Тутай номли қозоқнинг жойига етдик	
7—11/III	Шу қозоқнинг жойида кучли бўрон остида яшадик	
12/III	Бялкут кўлига келдик	
13/III	Хатин-Адир жойидаги Ор дарёсига етдик	
14/III	Бу дарё бўйлаб юриб, қозоқ Чағир улуси яшайдиган Қизил-Қибизли номли жойга келдик	
15/III	Шу бўйича йўлини давом эттириб, Қинир-Агаг номли жойдаги қозоқ Табайбалвон улусига келдик	

Вақти	Жойлар номи ва уларнинг хусусиятлари	Чизи- рим
16/III	Ор дарёси бўйлаб юриб, Қамишлик ариғи- нинг қуйи оқимидаги қозоқ Ишкелди улусига келдик	
17/III	Ор қалъасига етдик. Йўлда қозоқларнинг Дурткарин уругидан ҳисобланган Курлибай Сирдарёнинг юқори оқимида дарахтлар кўп- лигини маълум қилди. Сирдарё Орол денгизи- га қуйилиб, кема юришига жуда қулай. Дарё орқали Хивага ва бу ердан Амударё бўйлаб Бухорога борса бўлади. Сирдарё бўйлаб йўл равон ва яхши. Бу жойда қорақалпоқлар яшаб, деҳқончилик билан шуғулланади. Юзбо- ши бизни кузатиб юрган вақтида Бухородан 40 кунлик узоқликда — тоғда мусулмон дини- даги галгин номли аҳоли яшашини айтди. Бу- хородан 50 кунлик масофада — тоғликда исти- қомат қилиб турган даржабаз аҳолисини бу- хороликлар асир тушириб, бозорда сотганлар	
18/III	Ор қалъасидан йўлга чиқдик	
22/III	Оренбургга эсон-омон етиб келдик	

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Биринчи боб. Ўрта Осиё ва Россиянинг иқтисодий ва сийсий аҳволи. Оренбургни барпо этилиши	10
Иккинчи боб. Элчилик муносабатлари	20
Учинчи боб. Савдо алоқалари	56
Хулоса	113

Зияев Х.

XVIII асрда Урта Осиё ва Урал бўйлари. Т.,
«Фан», 1973.

124 б., жадв. (ЎзССР ФА. Тарих ин-ти).

Аннотация.

Зияев Х. Связи Средней Азии и Приуралья в
XVIII веке.

9(C)14+9(C5)

На узбекском языке

Хамид Зияев

СВЯЗИ СРЕДНЕЙ АЗИИ И ПРИУРАЛЬЯ В XVIII в.

*Ўзбекистон ССР Фанлар академияси тарих институти илмий
совети, ЎзССР ФА тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик
бўлими томонидан нашрга тасдиқланган.*

Редактор У. Зокиров
Техмуҳаррир Р. Иброҳимова
Корректор М. Содиқова

Р18606. Тарихга берилди 16; VIII-73 й. Босишга рухсат этилди 6/IX-73 й.
Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қогози №2. Босма л. 6,51. Қогоз л.1,93. Ҳисоб —
нашриёт л. 6,5. Нашриёт № 457. Тиражи 2000. Баҳоси 65 т. Заказ 172

ЎзССР „Фан“ нашриёткининг босмахонаси. Тошкент. Черданцев кўчаси, 21.
Нашриёт адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.